АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ вә ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәҹмуәси)

4

«АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ»
журналына əлавə

Бакы — 1970

Scanned with ACE Scanner

1954-чү илдән нәшр едилир

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

(Методик мәгаләләр мәчмуәси)

№ 4 (68)

„АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБИ“

журналына әлавә

Бакы—1970

Scanned with ACE Scanner

МҮНДӘРИЧАТ

I. ОРТА МӘКТӘБДӘ АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ТӘДРИСИ

А. С. Абдуллајев. Мүәллимин чанлы сөзү, шакирд гәлбинин ачарыдыр 3

Бәшир Әһмәдов. V синифдә «Лексика» бәһсинин тәдрисинә даир 9

М. Ә. Һәмзәјев. Орфографија вә дурғу ишарәләри ассосиасијаларынын хүсусијјәтләри 20

М. С. Һәсәнов. Чүмлә үзвләринин мүәјјән едилмәсиндә грамматик суалларын мөвгеји 32

Әмир Чәфәров. Интонасијанын өјрәдилмәси һаггында . . 38

II. ОРТА МӘКТӘБДӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ

Јусиф Јусифов. Әдәбијјат дәрсләринин кејфијјәтини јахшылашдыраг 45

Нағы Күнәшли. Ифадә јазы 50

Заһид Хәлилов. Микајыл Рзагулузадәнин нағыллары . 59

Аллаһверди Еминов. Ахшам мәктәбләриндә әдәбијјатдан шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили 69

Әли Мирзәјев. Сатирик ше'рләрдә сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси методикасы 74

Ә. Беһбудов. Ә. Һагвердијевин дин, мөвһумат вә чәһаләтә гаршы мүбаризәси 81

Ә. Әфәндизадә. Суаллара чаваб 92

Бу китаблары охујун 99

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә 1970-чи илдә дәрч олунмуш мәгалә вә материаллар 110

МҮӘЛЛИМИН ЧАНЛЫ СӨЗҮ, ШАКИРД ГӘЛБИНИН АЧАРЫДЫР

Профессор А. С. АБДУЛЛАЈЕВ.

Мәктәбләрдә апарылан мүшаһидәләр көстәрир ки, дил-әдәбијјат мүәллимләринин һеч дә һамысы јухары синифләрдә вердикләри изаһат вә ја охудуглары мүһазирәләр заманы там мүвәффәгијјәт газана билмирләр. Бир чох һалларда белә мүәллимләрин нитги—данышығы јоручу вә сөнүк олур. Кәнчләримиз орта мәктәбдә, техникумларда, һәтта институт аудиторијаларында белә бу чүр мүәллимләри истәр-истәмәз динләмәјә мәчбур олурлар. Шүбһәсиз, бу динләмә һәмин мүәллимләрин көзәл мүһазирә охудуглары үчүн дејил; бурада башга бир сәбәб вардыр. Шакирд вә ја тәләбә јахшы билир ки, кеч-тез мүәллимлә гаршылашачаг вә она имтаһан вермәли олачагдыр. Бу заман һәмин мүәллим әлиндә тутдуғу «е'чазкар» гәләмини һәрәкәтә кәтирмәклә онун талеини һәлл едәчәкдир.

Бәс нечә етмәлидир ки, синиф вә ја аудиторијада отуранлар мүәллимин сөјләдији елми һәгигәтләри марагла динләјиб дәрк едә билсинләр? Мүәллим, шакирд вә тәләбәләрин гәлбинә нә чүр јол тапмалыдыр? Нә үчүн кәнчләримиз бә'зи мүәллимләри бөјүк марагла динләдикләри һалда, икинчини јары көнүл динләјирләр вә үчүнчүнү исә динләмәк белә истәмирләр? Чаваб ајдындыр: мүәллимлик мәһарәти чох бөјүк бачарыг тәләб едир. Бу пешәнин өзүнәмәхсус техникасы, чох мүрәккәб вә фәрди хүсусијјәтләри вардыр ки, бүтүн бунлар кәркин әмәк нәтичәсиндә әлдә едилир. Јахшы мүәллим—мүһазирәчи олмаг үчүн һәмишә дәрсләрә һазырлашмаг, ара-

Scanned with ACE Scanner

сы кәсилмәдән тәкмилләшмәк вә өз нитг мәдәнијјәти үзәриндә мүнтәзәм чалышмаг лазымдыр.

Дил-әдәбијјат мүәллими ән азы дөрд чүр силаһа јијәләнмәлидир:

1) о, сијаси чәһәтдән биликли вә һазырлыглы олмалыдыр;

2) тәдрис етдији фәнләри елми, нәзәри вә практик чәһәтдән мүкәммәл билмәлидир;

3) педагожи вә методик саһәләрә јахшы бәләд олмалыдыр;

4) көзәл вә сәлис нитгә малик бачарыглы сөз устасы олмалыдыр.

Бунларын һәр бири һаггында ашағыдакылары сөјләмәк олар:

I. Дил-әдәбијјат мүәллими, һәр шејдән әввәл, марксист-ленинчи дүнјакөрүшүнә, дәрин сијаси биликләрә, онлары өз әмәли ишләриндә дүзкүн тәтбиг етмәјә јијәләнмәлидир. Сијаси биликләр вә диалектик-материалист дүнјакөрүшү әдәбијјат кими фәнни партијалы истигамәтдә апармаға имкан јарадыр. В. И. Ленин мүәллимин тә'лим-тәрбијә иши, онун идеја истигамәти саһәсиндәки ролуну чох ачыг көстәрмишдир:

«Һәр бир мәктәбдә ән мүһүм чәһәт мүһазирәләрин идеја-сијаси истигамәтидир. Бу истигамәт нә илә мүәјјән олунур? Тамамилә вә јалныз мүһазирәчиләрин тәркиби илә»*.

Дил-әдәбијјат мүәллими јалныз марксист-ленинчи фәлсәфәни, партијанын сијасәтини мүнтәзәм вә јарадычы сурәтдә өјрәнмәк вә коммунизм гурулушунда фәал иштирак етмәклә өз дүнјакөрүшүнү формалашдыра биләр. Мүәллимин кифајәт гәдәр сијаси һазырлығы олмазса о, әхлаг, әдәбијјат вә инчәсәнт , тарих вә с. бу кими мәсәләләрдән дүзкүн баш чыхара билмәз.

II. Дил-әдәбијјат мүәллими өз фәнининин камил мүтәхәссиси олмалыдыр. Мәшһур јунан философу Сократ демишкән: «Сән јалныз өзүнә јахшы мә'лум мәсәләләр һаггында јахшы да даныша биләрсән». Бу доғрудан да беләдир. Әкәр башгаларына өјрәдәчәјин мөвзуну өзүн кифајәт гәдәр јахшы билмирсәнсә, о заман шакирд вә ја тәләбәләрә дә гәнаәтләндиричи мә'лумат верә билмәјәчәксән вә нәтичәдә дәрсин јүксәк сәвијјәдә олмајачагдыр.

Һәр бир елм саһәси, ону тәдрис едән мүәллимдән дәрин билик тәләб едир. Синифдә ајры-ајры әдәби әсәрләрдән данышаркән јалныз онларын идеја мәзмунуну ачмагла кифајәт-

* В. И. Ленин. Әсәрләри, 15-чи чилд, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 484.

ләнмәк олмаз. Бурада өјрәнилән бәдии әсәрин тәкрар едилмәз хүсусијјәтини, онун өзүнә хас олан поетик гурулушуну шакирд вә ја тәләбәләрә анлатмаг лазымдыр. Буна көрә дә дил-әдәбијјат мүәллими бәдии әсәрләри јалныз ағылла дејил, һәм дә гәлблә, үрәклә дујмаг вә һисс етмәклә бәрабәр, инсанларын мә'нәви аләминә һәмин әсәрләрин нечә тә'сир етдијини көстәрмәји бачармалыдыр.

III. Дил-әдәбијјат мүәллими педагожи биликләрә јијәләнмәли вә бу саһәдә мөһкәм вәрдишләр әлдә етмәјә чалышмалыдыр. Тә'лимлә тәрбијәни бирләшдирмәк, биликләри инама чевирмәк онун башлыча вәзифәси олмалыдыр: инамы, е'тигады һәјатда, билаваситә ишдә тәтбиг едә билмәк исә бөјүк бачарыгдыр. Дил-әдәбијјат мүәлиминин педагожи мәһарәтиндән данышаркән, һәр шејдән әвәл биз онун психолокија, мәнтиг вә башга елмләри билмәсини, дидактиканын әсас принсипләрини ишдә тәтбиг етмәји бачармасыны нәзәрдә тутуруг. Тәчрүбәли мүәллимләр јахшы билирләр ки, тәбабәтдә хәстәјә верилән дәрманын мүәјјән дозасы олдуғу кими, тә'лим просесиндә вә елми биликләри дәрк етмә мәсәләсиндә дә һәр синфин өзүнәмәхсус програм тәләби, өлчүсү, мигдары олмалыдыр.

Әкәр һәким хәстәјә өлчүдән артыг дәрман версә нә олар? Мә'лумдур ки, бундан хәстә ағыр вәзијјәтә дүшә биләр. Һәмин вәзијјәт тә'лим просесиндә дә тәхминән беләдир. Мүәллим шакирдләрә онларын јаш вә билик сәвијјәсиндән артыг, гаврама гүввәсиндән чох билик вермәк истәдикдә нәтичә јахшы олмаз. Бу заман шакирдләр һәмин биликләри јахшы дәрк едә билмәдикләриндән, мүәллими һәвәслә динләмәзләр вә ајдындыр ки, белә дәрсин фајдасы да аз олар. Бөјүк педагог Қ. Д. Ушинскинин дедији кими, мүәллимин бејниндә, зеһниндә олан кичик бир долашыглыг, шакирдләрин зеһниндә бу, там бир гаранлыға, зүлмәтә чеврилә биләр.

Мүәллим дәрс заманы шакирдләрә јалныз мүәјјән елми биликләр һаггында мә'лумат вермәклә кифајәтләнмәмәлидир. О, мүәјјән дәрәчәдә шакирдләри һәмин елмин методолокијасы илә дә таныш етмәјә чалышмалыдыр. Онларда һәмин елм саһәсинә даир мүстәгил иш вәрдишләри тәрбијә етмәли, һәм дә өјрәнилән елмә мараг јаратмалыдыр.

Дил-әдәбијјат мүәллиминин педагожи усталығы, хүсусән онун јухары синифләрдә әдәбијјатдан охујачағы мүһазирә-

Scanned with ACE Scanner

нин материалыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәк вә ајры-ајры һиссәләр арасында мәнтиги әлагә јаратмагда мејдана чыхыр. Көзәл вә педагожи чәһәтдән дүзкүн охунмуш мүһазирә—шакирдләрин тәфәккүр вә һиссләри үчүн бөјүк бир тәрбијә мәктәбидир. Әдәбијјат мүәллиминин характер чәһәтләриндән бири дә өз мүһазирә вә мүсаһибәсини сәмими етмәји бачармасы вә шакирдләрин гәлбинә јол тапа билмәсидир.

Мүәллим охујачағы мүһазирә әтрафында габагчадан дүшүнмәлидир; о ејни заманда јалныз башгаларына өјрәтмәк һаггында дејил, ејни заманда өзүнүн өјрәнмәси вә мүнтәзәм олараг тәкмилләшмәси һаггында да дүшүнмәлидир. Бурада Иранын мәшһур классик шаири Сә'ди Ширазинин мүәллим һаггында вахты илә сөјләдији һикмәтли сөзләри јада дүшүр. Бөјүк шаир демишдир ки, адам өзүндә олан һәр һансы бир шејдән башгасына бир гәдәр верәрсә, шүбһәсиз, һәмин шеј онда азалар. Лакин о, билијини башгасына верәндә азалмыр, әксинә артыр. Бу һәгигәтән дә беләдир. Мүәллим сабаһкы дәрсдә шакирдләрә јени билик вермәк үчүн һазырлашыр, дәрслијә вә башга китаблара мүрачиәт едир, дүшүнүр, бир сөзлә нөвбәти дәрсә һазырлашыр. Демәк, мүәллим дәрс заманы өз билијини шакирдләрә верәркән, һәмин мә'лумат вә билик онда азалмыр, әксинә шаир Сә'ди демишкән даһа да артыр. Мүәллим һәр бир дәрсдән вә ја мүһазирәдән сонра өз ишинә гијмәт вермәли, онун јахшы вә нөгсан чәһәтләрини тәһлил етмәлидир. Бу чүр өзүнү јохлама кәләчәк мәшғәләләрин даһа кејфијјәтли апарылмасына хејли көмәк едәр. Дил-әдәбијјат мүәллими үчүн педагокиканы, тә'лим нәзәријјәсини—дидактиканы вә тәрбијә нәзәријјәсини билмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Дидактиканын принсипләри олан ардычыллыг, систематиклик, сүбут етмәк, әјанилик, мөһкәм мәнимсәмә вә с. Бу кими тәләбләри ишдә тәтбиг етмәји бачармаг, мүәллимин өз пешәсинин маһир устады олдуғуну көстәрир. Беләликлә, дил-әдәбијјат мүәллиминин гаршысында тәхминән ашағыдакы әсас мәсәләләр дурур:

1) мүәллим өз изаһаты вә нитги васитәси илә шакирдләринә күчлү тә'сир едә билмәлидир; 2) о, өз данышығы вә мүһазирәсини инандырычы етмәјә чалышмалыдыр; 3) мүәллим дәрс заманы вердији биликләри шакирдләрә мөһкәм мәним-

сәтмәлидир; 4) о дедикләрини әјани васитәләрин көмәји илә шакирдләрә дәрк етдириб һафизәләриндә мөһкәмләтмәлидир.

IV. Дил-әдәбијјат мүәллиминин дөрдүнчү силаһы—онун натиглик мәһарәтинә саһиб олмасыдыр. Бу исә шифаһи—күтләви нитг бачарығы, чанлы данышыг нитгинә јахшы јијәләнмәк демәкдир. Дил-әдәбијјат мүәллиминин ишиндәки мүвәффәгијјәт, чох вахт онун сөздән бачарыгла, јерли-јериндә истифадә едә билмәсиндән асылыдыр; сөзләр исә өзбашына кәлмир, онлары ахтармаг, тапмаг лазымдыр. Тәчрүбәли мүәллимләр билирләр ки, синифдә кириш сөзү сөјләркән вә мүһазирә заманы лазым олан сөзү тапа билмәк нә гәдәр мүһүм бир ишдир. Мөвзу мәс'улијјәтли олдугда, сөзләрә јијәләнмәк бачарығы да өз әһәмијјәтини артырыр.

Һазырки дөврдә, бөјүк аддымларла ирәлиләјән чәмијјәтимизә ишләримизин артымы гәдәр дә бүтүн саһәләр үзрә сөзләр лазымдыр ки, онларын васитәсилә сүр'әтлә инкишаф етмәкдә олан чохчәһәтли зеһни вә физики әмәк чәбһәләримиз үчүн дилдә ишләтмәјә сөз еһтијатымыз олсун.

Мүәллимин натиглик мәһарәти дедикдә—онун һәр һансы бир мәсәләни сијаси вә елми чәһәтдән дүзкүн, мәзмунлу, савадлы, мараглы, сәлис вә инандырычы шәкилдә ифадә етмәји бачармасы нәзәрдә тутулур. Натиглик мәһарәтиндә һазырчаваблыг, зирәклик, сөзү јериндә, мәгамында ишләдә билмәк, суаллара дүрүст вә бир гәдәр дә мүдрикликлә, һәкиманә чаваб вермәк нитгдә бөјүк рол ојнајыр. Мәшһур Тситсеронун фикринә көрә, натиг динләјичиләрә өјрәтмәји, онларын рәғбәтини газаныб хошларына кәлмәји, инандырычы сөзләрлә онлара зөвг вә һәзз вермәји бачармалыдыр.

Јухарыда натиг һаггында дејилән сөзләри мүәллимләрә дә аид етмәк олар. Мүәллим дә күтлә гаршысында чыхыш едән натигләр кими, синифдә (аудиторијада) тә'лим-тәрбијәнин ваһид јарадычы просеси илә гајнајыб-гарышыр. О, јалныз билик вермәклә кифајәтләнмир, һәм дә мүәјјән елм саһәсинә даир вәрдишләр тәрбијә едир, шакирдләрдә елмә мәһәббәт вә мараг јарадыр, онлара мүстәгил фикирләшмәк вә елми һәјатла әлагәләндирмәјин әсасларыны өјрәдир.

Scanned with ACE Scanner

Јахшы дәрси јахуд мүһазирәни көзәл бинаја, имарәтә бәнзәтмәк олар. Ме'мар әввәлчә, бинанын планыны һазырла-јыр, сонра иншаат мејданына тикинти материалы кәтирилир вә кет-кедә ев көзүмүз гаршысында јүксәлмәјә башлајыр.

Мүәллимин дәрси вә ја охудуғу мүһазирәси дә тәхминән белә гурулмалыдыр. Нөвбәти дәрс үчүн һәр шеј габагчадан һазырланмалыдыр: план, тә'лим материалы, һәмин материалын ајры-ајры мәрһәләләрдә јерләшдирилмәси вә с. Ҹанлы дәрсин өзү исә синфин (аудиторијанын) көзү гаршысында мејдана чыхыр. Әкәр синифдә пешәсинин устады, һазырлыглы вә тәҹрүбәли мүәллим дәрс дејир вә ја мүһазирә охујурса, бу доғрудан да белә олур.

Көрүндүјү кими, мүәллимлик пешәсинин өзүнәмәхсус рәнкарәнк иш формалары вардыр; дил-әдәбијјат мүәллими дә бунлара јијәләнмәли, өјрәдәҹәји фәнләри јүксәк сәвијјәдә тәдрис етмәјә чалышмалы вә өз ҹанлы сөзләрилә шакирдләрин гәлбинә јол тапмалыдыр.

V СИНИФДӘ «ЛЕКСИКА» БӘҺСИНИН ТӘДРИСИНӘ ДАИР

Профессор **Бәшир ӘҺМӘДОВ**

Јени тәртиб олунмуш Азәрбајҹан дили програмы дилимизин луғәт тәркиби һаггында јығҹам, лакин долғун мә'лумат вермәји тәләб едир. Бунун үчүн IV синифдә 12, V синифдә исә 20 саат вахт ајрылмышдыр. Көрүндүјү кими, лексик мә'луматын верилмәсинә ајрылмыш 32 саат һеч дә аз дејилдир.

Програм тәләб едир ки, мүәллим IV синифдә шакирдләри сөзүн әсас (мүстәгим) вә мәҹази мә'насы илә таныш етсин, онларда омоним, синоним вә антонимләр һаггында мүәјјән тәсәввүр јаратсын. V синифдә исә дилимизин луғәт тәркибинин зәнкинлији, үмумишләк сөзләр, терминләр, диалектизмләр, алынма сөзләр, архаизмләр вә неолокизмләр, сабит сөз бирләшмәләри вә с. һаггында мүәјјән мә'луматын верилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

Програмда «Лексика» бәһсинин јенилијини вә бунунла әлагәдар олараг мәктәбләримиздә һәмин бәһсин тәдрисинә аид лазыми тәҹрүбәнин әлдә едилмәмәсини нәзәрә алараг, мүәллимләрә бә'зи елми-методик мәсләһәтләр вермәји фајдалы һесаб едирик.

V синифдә лексика һаггында мә'лумат вермәздән әввәл, шакирдләрин IV синифдә кечдикләрини тәкрар етдирмәк, ән мүһүм әламәтләри јада салмаг лазымдыр. Бу мәгсәдлә ашағыдакы типли тапшырыглардан истифадә етмәк олар.

Тапшырыг 1. Охујун, әсас вә мәҹази мә'нада ишләдилмиш сөзләри сечиб, ашағыдакы кими јазын.

Scanned with ACE Scanner

Əсас мә'нада ишләдилән сөзләр	мәчази мә'нада ишләдилән сөзләр	мәчази мә'нада ишләдилән сөзләрин синонимләри
Гәдим	күнаһ ишләмиш	чинајәт етмиш, пис иш көрмүш

Гәдим заманларда бир сыра Шәрг өлкәләриндә күнаһ ишләмиш адамлара чәза вермәк үчүн онларын бармаглары арасына гамыш гојуб сыхырлармыш. Бу чох дәһшәтли ағры верән бир чәза тәдбири олдуғундан, адәтән, күнаһкар адам чәза верәнә мүрачиәтлә дејирмиш:

— Мәнә нә чәза верирсәнсә вер, амма бармагларымын арасына гамыш гојма!

Сонралар бу мәсәл өз һәрфи мә'насыны итирмиш вә һазырда јалныз мәчази мә'нада («мане олма» мә'насында) ишләдилир.

Тапшырыг 2. Бир нечә омоним тапын вә онлары чүмләдә ишләдин. Омонимләрин мә'наларыны изаһ един.

Тапшырыг 3. Мө'тәризәдәки синонимләрдән даһа ујғун кәләнини нөгтәләрин јеринә гојун.

Низами Кәнчәви (даһи, әлмәз, әвәзсиз) шаир вә (бөјүк, јекә, көркәмли) мүтәфәккирдир. Онун (мәзмунлу, долғун, дәјәрли) әсәрләри XII әср Азәрбајчан әдәбијјатынын (ән гијмәтли, ән көзәл, ән көјчәк) нүмунәләри сајылыр. Низаминин (зәнкин, варлы) ирси тәкчә Азәрбајчанда дејил, бүтүн дүнјада шөһрәт газанмышдыр.

Тапшырыг 4. Охујун, синонимләри тапыб көстәрин.

Сәнин чичәјинә, күлүнә гурбан,
Мәнә гардаш дејән дилинә гурбан,
Вәтәнинә гурбан, елинә гурбан!
Бахдығча һүснүнә дојмајыр көзүм,
Тәбризим, Тәбризим, көзәл Тәбризим!

(С. Рүстәм).

Адам вар, јанында олсан бир гәдәр
Тамам унудулар дәрдин, мәлалын.
Адам вар, бир кәлмә данышса әкәр,
Дәјмишин дурмушкан төкүләр калын

*

Достларын гәлбидир јурдум, мәсканим,
Үрәкдә бир нискил кәрәк олмасын!
Сағлығым бир јана, а достлар, мәним
Сојуг мәзарым да һеч тәк олмасын!

(Б. Ваһабзадә).

Тапшырыг 5. Аз, чох, пис, јахшы, ашағы, јухары, дәрә, тәпә антонимләрини чүмләдә ишләдин.

Нүмунә: Аз данышыб, мә'налы данышмаг, чох данышыб, мә'насыз данышмагдан јахшыдыр.

Тапшырыг 6. Омоним, синоним вә антонимләрин тә'рифләрини дејин.

Бу типли чалышмалар апардыгдан сонра мүәллим «сөз нәдир?» суалына чаваб вермәлидир. О, V синиф шакирдләрини баша салмалыдыр ки, мүәјјән мә'на билдирән, бир сәсә вә ја бир нечә сәсин бирләшмәсинә сөз дејилир. Мәсәлән, **О, бир финчан су ичди** чүмләсиндә беш сөз вардыр. Онлардан бири бир (**о** сөзү), бири ики (**су**), бири үч (**бир**), бири дөрд (**ичди**) вә бири дә алты (**финчан**) сәсдән ибарәтдир.

Елә бурадача сөзүн һәгиги вә мә'чази мә'насы һаггындакы мә'луматы бир гәдәр дәринләшдирмәк, сонра исә шакирдләри ашағыдакы типли чалышмалар үзәриндә ишләтмәк олар.

Тапшырыг 1. а, р, з, ә, б, ј, ч, н, сәсләриндән мүмкүн олан сөзләр дүзәлдин.

Нүмунә: ај, бәј, бар, Азәр, Азәрбајчан...

Тапшырыг 2. Ашағыдакы сөзләрин һансы сәсләрә көрә фәргләндикләрини мүәјјәнләшдирин вә мә'наларыны изаһ един (чәтинлик чәксәниз, луғәтә бахын). Сәнәт-сәнәд, мәс'ул-мәһсул лимон-лиман, һәјәт-һәјат, сүр'әт-сурәт, һәким-һаким, јијә-јејә;

Тапшырыг 3. 2-чи тапшырыгдакына ујғун сөзләр тапын вә чүмләдә ишләдин.

Тапшырыг 4. Ашағыдакыларын һансы сөзләр олдуғуну мүәјјәнләшдирин. **Сәрнишин дашыјан чохјерли автомобил—...? Шејин үстүндә онун һараја вә кимә көндәрилдијини көстәрән јазы—...? Хәстәләрин јатараг мүаличә олундуглары јер—...? Хәстәләрин јатмадан мүаличә олундуглары јер—...? Футбол ојунлары кечирилән јер, ј'ни идман гурғусу—...?**

Мүәллим бунун ардынча «Лексика нәдир?» суалынын шәрһинә кечмәлидир. О көстәрмәлидир ки, дилдә олан сөзләрин чәминә **лексика** дејилир; мәсәлән, **Азәрбајчан дилинин лексикасы** дедикдә, Азәрбајчан дилиндә олан бүтүн сөзләр нәзәрдә тутулур. Бу, **лексика** сөзүнүн кениш мә'насыдыр. **Лексика** сө-

Scanned with ACE Scanner

зү дар мә'нада да ишләдилир. Мәсәлән, мүәјјән бир јазычынын ишләтдији бүтүн сөзләр онун лексикасы һесаб олунур. «С. Вурғунун лексикасы», «М. Ибраһимовун лексикасы» вә с. дедикдә онларын һәр биринин бүтүн әсәрләриндә ишләтдикләри сөзләрин чәми баша дүшүлүр.

Лексикаја лүғәт тәркиби дә дејилир. Истәр **лексика** сөзү, истәрсә дә **лүғәт тәркиби** ифадәси ејни мәзмуна маликдир, бир-биринин синонимидир.

Дилчилик елминин лексикадан (јә'ни лүғәт тәркибиндән) бәһс едән шө'бәсинә **лексиколокија** дејилир. Демәли, лексика дилдә олан сөзләрин чәмидирсә, лексиколокија онлары өјрәнән елм саһәсидир.

Дилдә олан сөзләр мүәјјән груплара бөлүнүр. Елә сөзләр вардыр ки, онлары һамы ишләдир; мәсәлән, чөрәк, дараг, ана, ата, алма, кәлмәк, кетмәк вә с. Белә сөзләрә **үмумишләк** сөзләр дејилир.

Һанчары (нечә), ағзыбир (төвлә), гады (чохбилмиш), зағa (мағара) кими сөзләр исә мүәјјән шәһәрдә, рајонда, кәнддә јашајан бир груп әһали тәрәфиндән ишләдилир. Белә сөзләр **диалект** сөзләри адланыр. Елә сөзләр дә вардыр ки, онлар јалныз мүәјјән елм саһәсинә аид олур; мәсәлән, мүбтәда, зәрфлик, фонетика, лексика кими сөзләр дилчиликдә; мәхрәч, фаиз, кәсир һесабда; релјеф, екватор, меридиан чоғрафијада ишләдилир. Бу чүр сөзләрә **терминләр** дејилир. Бир чох терминләр үмумишләк сөзләрдән әмәлә кәлсә дә, онларын мә'насы ејни олмур. Мәсәлән, **Кәндә тәзә хәбәр јајылмышды** чүмләсиндәки **хәбәр** сөзү үмумишләк сөз кими бир мә'нада, **хәбәр чүмләнин сонунда ишләнир** чүмләсиндә исә термин кими башга мә'нададыр.

Лексиколокијанын терминләри өјрәнән саһәсинә **терминолокија** дејилир.

Бу чүр нәзәри мә'луматын ардынча ушаглара белә тапшырыглар вермәк олар:

Тапшырыг 1. Он дәнә үмумишләк сөз јазын.

Тапшырыг 2. Дилчилијә аид беш, чоғрафијаја аид үч термин јазын вә чүмләдә ишләдин.

Тапшырыг 3. Јеринә көрә һәм үмумишләк сөз, һәм дә термин олан беш сөз тапын вә онлары чүмләдә ишләдин вә с.

Лексик мә'луматын верилмәси просесиндә шакирдләри сөзлә грамматика арасындакы әлагәнин маһијјәти илә таныш етмәк јахшы олар. Она көрә дә мүәллим сөзүн лексик вә

грамматик мә'насыны изаһ етмәли, бу мәгсәдлә дә шакирдләрин ибтидаи синифләрдә алдыглары грамматик мә'луматы јада салмалыдыр. Мәсәлән, о, белә тапшырыглар верә биләр.

Тапшырыг 1. Охујун, сөзләр арасындакы әлагәни мүәјјәнләшдирин.

Дилимиз чох гәдим заманларда јаранмышдыр. Ону халгымыз јаратмышдыр. Бу дил улу бабаларымызын дүзәлтдикләри нағыллары, бајатылары, тапмачалары кәтириб бизә чатдырмышдыр. Инди дә Азәрбајчан дилиндә көзәл әсәрләр јазылыр.

Дили јахшы өјрәнәнләр онун дөшүндән мә'нәвијјат суду ичирләр...

Тапшырыг 2. Охујун, сөз бирләшмәләрини тапыб көстәрин.

Сиз К. Д. Ушинскини таныјырсынызмы? О, бөјүк рус педагогу олмуш, ушаглар үчүн китаблар јазмышдыр. К. Д. Ушински көстәрир ки, һәр бир ушаг өз доғма дилини јахшы билмәлидир. Ана дилини пис билән адам дикәр дәрсләри өјрәнмәкдә чох чәтинлик чәкир. Ахы бүтүн китаблардакы билик ушаға сөзлә чатдырылыр!

Тапшырыг 3. Лалә, бәнөвшә, нәркиз сөзләрини һәм адам ады кими, һәм дә битки ады кими чүмләләрдә ишләдин. Елә един ки, адам ады јериндә ишләтдијиниз сөзләр бир чүмләдә мүбтәда, башгасында исә хитаб олсун.

Тапшырыг 4. Әввәлки тапшырыға аид дүзәлтдијиниз чүмләләри үзвләринә көрә тәһлил един:

Тапшырыг 5. Мүбтәда илә хитабы ашағыдакы чәдвәл үзрә мүгајисә един.

Мүбтәда	Хитаб
Мүбтәда нәјә дејилир?	Хитаб нәјә дејилир?
Хәбәр мүбтәда илә узлашырмы?	Хәбәр хитабла узлашырмы?
Мүбтәдадан сонра веркүл гојулурму, фасилә едилирми?	Хитабдан сонра веркүл гојулурму, фасилә едилирми?

Тапшырыг 6. Охујун, шәкилчиси олан сөзләри сечиб ашағыдакы кими јазын.

Scanned with ACE Scanner

Сөзләр	Көк	Шәкилчиләр			
		сөздүзәлдичи	сөздәјишдиричи	ики чүр јазылан	дөрд чүр јазылан

Биткиләр һејванлара гида верир. «Бәс чанаварлар вә башга јыртычылар нечә? Ахы онлар биткиләрлә гидаланмырлар» —дејә соруша биләрсиниз. Әслиндә јыртычы һејванлар да биткиләрин әмәлә кәтирдији гида маддәләри илә гидаланырлар. Мәсәлән, чанавар довшан јејир, довшан исә биткиләрлә гидаланыр.

Тапшырыг 7. Охујун, исим, сифәт, фе'лләри сечиб суаллары илә бирликдә дәфтәринизә јазын:

Инсанын јашыл биткиләрдән алдығы шејләр о гәдәр чохдур ки, онлары сајыб гуртармаг чәтиндир. Тәкчә буғданы көтүрсәк, ондан нә гәдәр чох гијмәтли јејинти мәһсуллары алындығыны көрәрик. Мәсәлән, буғда унундан ләззәтли буғда чөрәји биширилир, мүхтәлиф макарон мә'мулаты, печенје, торт, пирожна, мүхтәлиф јармалар һазырланыр. Лакин бу һәлә аздыр, буғда дәниндән һазырланан мә'мулатын сајы бунунла гуртармыр. Буғданын күләши дә итирилмир, о, мал-гараја једирилир...

Сонра мүәллим әлавә едир:—Ушаглар, сиз сөзләр арасындакы әлагәләри, сөз бирләшмәләрини, чүмлә үзвләрини, көк вә шәкилчиләри, исим, сифәт, вә фе'лләри јадыныза салдыныз. IV синифдә өјрәнмиш олдуғунуз вә инди тәкрар етдијиниз бу хүсусијјәтләрин һамысы сөзләрин грамматик хүсусијјәтләридир.

Бу мә'луматын ардынча сөзүн лексик вә грамматик мә'насыны баша салмаг чәтин олмаз. Мүәллим гејд етмәлидир:

— Ушаглар, әкәр сиздән сорушсалар, стадион нәдир? Јәгин ки, сиз белә чаваб верәрсиниз:

— Футбол вә башга јарышлар кечирилән јер. Бу чаваб **стадион** сөзүнүн лексик мә'насыны билдирир. Бурадан ајдын олур ки, сөзүн лексик мә'насы инсанларын һәмин сөз һаггында олан билијиндән ибарәтдир.

Сөзләр јалныз лексик јох, һәм дә грамматик мә'наја малик олур. **Стадион шәһәрин кәнарындадыр** чүмләсиндә **стадион** сөзүнүн грамматик мә'насы беләдир: о, ад билдирдији үчүн исимдир; чәм шәкилчиси гәбул етмәдији үчүн тәкдәдир; һал шәкилчиси јохдур, демәли, адлыг һалдадыр, адлыг һалда олуб **нә?** суалына чаваб вердији үчүн чүмләнин мүбтәдасы јериндә ишләдилмишдир, гурулушча садә исимдир; мә'насынча үмуми исимдир вә с.

Грамматик мә'на, адәтән, лексик мә'наја табе олур. Һәмин нәзәри мә'лумат ашағыдакы тапшырыгларла мөһкәмләндирилә биләр.

Тапшырыг 1. Ашағыдакы сөзләри чүмләдә ишләдин вә һәм лексик, һәм дә грамматик мә'наларыны изаһ един. **Китаб, гапы, гәләм, күнәш, Јер, кедир, кәләчәк, алды, гырмызы, сары, јағлы.**

Тапшырыг 2. Ашағыдакыларын һансы сөзләр олдуғуну тапын.

Әшјанын әламәтини **билдирән нитг һиссәси—? Илин пајыздан сонра кәлән фәсли—? Тахыл, әрзаг вә с. сахламаг үчүн хүсуси бина—? Һәр һансы бир һадисә шәрәфинә кечирилән шадлыг күнү—?**

Тапдығыныз сөзләри чүмләдә ишләдин вә онларын грамматик мә'наларыны изаһ един.

Тапшырыг 3. Мән мәктәбә кедирәм чүмләсиндәки сөзләрин грамматик мә'наларыны (һәм морфоложи, һәм дә синтактик) көстәрин.

Бундан сонра мүәллим шакирдләри сөзүн мә'насынын дәјишмәси илә таныш едә биләр. Ушаглара баша салмаг олар ки, сөзләр һәмишә ејни бир мә'нада галмыр. Заман кечдикчә онларын бә'зиләринин мә'насы кенишләнир, бә'зиләрининки исә даралыр. Мәсәлән, **нәшидә** вахты илә **аһәнкдар** сөзүнә уј[ғ]ун олмушдур, инди исә һәмин сөз маһны, нәғмә мә'насында ишләнир. Еләчә дә **күмраһ** сөзү бир вахт азғын, јолундан чыхмыш мә'наларында ишләндији һалда, инди бәдәнчә сағлам, чевик мә'наларында ишләнир. **Ханым** сөзү дә кечмишдә варлы аиләләрә мәнсуб гадынлара мүрачиәтлә ишләдилирди. Инди исә һәмин сөз һөрмәт титулу кими гадын адларына әлавә едилир: мәсәлән, Мирвари ханым...

Мә'насы кенишләнмиш сөзләрә мисал олараг **јолдаш** сөзүнү көстәрә биләрик. Вахты илә бу сөз јалныз **јол јолдашы** мә'насында ишләдилирди. Инди исә **јолдаш** сөзү ичтимаи мә'на кәсб етмишдир; мәс.: јолдаш Ленин, јолдаш Брежнев, јолдаш Улбрихт...

Мә'насы даралан сөзләрә **ағач, ағыз, ал, гары** сөзләрини мисал көстәрмәк олар. Мәсәлән, һәмин сөзләр «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында ифадә етдикләри мә'наларын бир

Scanned with ACE Scanner

гисмини итирмишдир. Белә ки, **ағач** сөзү инди мәсафә өлчүсү, **ағыз** сөзү сәрһәд, **ал** сөзү нәсил, **гары** сөзү гоча мә'насында ишләнмир (бу сөз јалныз гоча гадын мә'насында ишләдилир).

«Лексика» бөлмәсинә дахил олан дикәр мөвзуларын тәдрисинә аид бә'зи дәрс нүмунәләрини нәзәрдән кечирәк.

Алынма сөзләр

Дилимиздәки бүтүн сөзләри ики група бөлмәк олар: 1) әсил Азәрбајчан сөзләри, 2) башга дилләрдән кечән сөзләр.

Башга дилләрдән алынан сөзләр мүәјјән групларa бөлүнүр. Бунлар, башлыча олараг, ашағыдакылардан ибарәтдир:

а) әрәб дилиндән кечән сөзләр, б) фарс дилиндән кечән сөзләр, в) рус дилиндән кечән сөзләр, г) башга дилләрдән кечән сөзләр. Мәсәлән, **паравоз, колхоз, комсомол, совет** кими сөзләр дилимизә рус дилиндән; **мәктәб, катиб, китаб, елм** кими сөзләр әрәб дилиндән; **хөрәк, бәһанә, пәнчәрә, чарпајы** кими сөзләр фарс дилиндән кечмишдир.

Бу вә ја дикәр сөзүн һансы дилдән кечмәсиндән асылы олмајараг, онлар бизим үчүн доғмадыр вә әксәријјәти дилимизин ганун-гајдаларына табе олур.

Алынма сөзләр бүтүн дилләрдә өзүнү көстәрир. Мәсәлән, **алча, араба, гарпыз, үтү, хәнчәр** кими сөзләр рус дилинә; **гачаг, ачар, чапар, чәкич, сораг, горуг, гышлаг** кими сөзләр фарс дилинә; **долма, ирәли, доғру** кими сөзләр әрәб дилинә бизим дилимиздән кечмишдир.

Алынма сөзләрин бир гисми дилләрин чохунда ишләдилир. Мәсәлән. **республика, сосиализм, пролетар, театр, демократија** вә с. бу кими јунан вә латын сөзләри әксәр дилләрә кечмишдир. Белә сөзләрә бејнәлмиләл сөзләр дејилир:

Тапшырыг 1. Һасар, мүһасирә, тәрәф, әтраф; елм, алим; ше'р, шаир; зүлм, залым; имкан, мүмкүн сөзләринин мә'насыны изаһ един.

Тапшырыг 2. Мејл, тәмајүл, мајил; хәрч, мәхарич; мүнасибәт, нисбәт, мәнсубијјәт; мәнзәрә, нәзәр, назир, интизар сөзләрини «Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти» китабында тапын: мә'наларыны дәфтәрләринизә көчүрүн.

Тапшырыг 3. Нахош, бикеф, бисавад, сәма, дәрја сөзләринин синонимләрини јазын.

Тапшырыг 4. Әдәбијјатдан кечдијиниз мәтни охујун вә алынма сөзләри сечиб дәфтәринизә јазын.

Көһнәлмиш сөзләр вә јени сөзләр

Елә сөзләр вардыр ки, онлар дилин лексикасындан чыхыр; ја тамамилә унудулур, ја да олдугча аз, јалныз мүәјјән мүнасибәтлә ишләдилир. Мәсәлән, һамыја мә'лумдур ки, инди јер шумламаг үчүн хышдан истифадә едилмир. Ону трактора гошулан ири котанлар әвәз едир. Еләчә дә өлкәмиздә **кәтхуда, јүзбашы, хан** кими истисмарчылар чохдан арадан галдырылмышдыр. Хышын, кәтхуданын, јүзбашынын, ханын арадан чыхмасы илә әлагәдар олараг онлары билдирән сөзләр дә ја ишләдилмир, ја да јалныз мүәјјән мүнасибәтлә чох аз ишләдилир. Бунлардан башга **күз** сөзүнү дә көһнәлмиш сөзләрә мисал көстәрә биләрик. Бу сөз вахты илә **пајыз** фәслинин ады кими ишләдилмишдир. Инди исә арадан чыхмыш вә пајыз сөзү илә әвәз олунмушдур.

Ја дилин лүғәт тәркибиндән тамам чыхмыш олан, ја да аз ишләнән сөзләрә көһнәлмиш сөзләр дејилир.

Көһнәлмиш сөзләр ики група ајрылыр. Бир груп сөзләр дилин лүғәт тәркибиндән тамамилә чыхыр вә унудулур; мәсәлән, **күз** сөзү буна мисал ола биләр. Белә көһнәлмиш сөзләрә **архаизм** дејилир. Бә'зи көһнәлмиш сөзләр исә онларын ифадә етдији әшјаларын мејдандан чыхмасы илә әлагәдар олараг ишләдилмир вә јахуд аз ишләдилир, көстәрдијимиз **хыш, кәтхуда, јүзбашы, хан** белә сөзләрдәндир. Бу чүр көһнәлмиш сөзләрә **историзм** дејилир. Историзмләр ичтимаи һадисәләрлә әлагәдар олур.

Бунларла јанашы, елмин, техниканын, чәмијјәтин, мәдәнијјәтин инкишафы илә бағлы олараг јени сөзләр дә јараныр. Мәсәлән, **космонавт, екскаватор, метро, сојудучу, луноход** вә с.

Јени јаранан сөзләрә **неолокизм** дејилир.

Тапшырыг 1. Ашағыдакы сөзләрдән һансыларын архаизм, һансыларын историзм вә һансыларын неолокизм олдуғуну тапын: катда, бәј, вәл, сајру (хәстә), мүлкәдар, јасавул, пристав, ары (тәмиз), онбашы, ал (һијлә мә'насында), озан, пионер, совет, телевизор, комсомол, совхоз, тозсоран, сәринкеш (вентилјатор), јелчәкәр (сквозној), нәфәслик (форточка), дабанкеш (рожок).

Scanned with ACE Scanner

Тапшырыг 2. **Күздәк** вә **күзәм** сөзләринин мә'насыны изаһ един.

Тапшырыг 3. Биринчи тапшырыгда верилмиш сөзләрин мә'насыны јашлылардан сорушуб өјрәнин; һәмин сөзләри чүмләдә ишләдин.

Тапшырыг 4. Охудуғунуз әсәрләрдә раст кәлдијиниз көһнәлмиш сөзләри вә јени сөзләри луғәт дәфтәринизә јазын (ил әрзиндә).

Сабит сөз бирләшмәләри

Сөз бирләшмәләри ики чүр олур. Бир груп сөз бирләшмәләриндә сөзләр өз һәгиги мә'наларыны сахлајыр. Мәсәлән, **китаб јерә дүшдү** дедикдә истәр **јерә**, истәрсә дә **дүшдү** сөзү өз һәгиги мә'наларында чыхыш едир. Лакин **Әһмәдин сөзү јерә дүшдү** дедикдә **јерә дүшдү** бирләшмәсиндәки сөзләр өз һәгиги мә'наларында ишләнмир. Бурада **јерә дүшдү** бирләшмәси **јер** вә **дүшмәк** сөзләринин мә'наларындан фәргли олан мәзмун ифадә едир: **әмәл едилмәди, әһәмијјәт верилмәди** вә с. сөзләр дә бу гәбилдәндир. Беләликлә, сөз бирләшмәләринин бир гисминдә сөзләр өз һәгиги мә'наларыны сахлајыр, бир гисминдә исә сахламыр. Бирләшмә дахилиндә өз һәгиги мә'насыны сахламајан сөзләрин бирләшмәсинә сабит сөз бирләшмәси дејилир. Сабит сөз бирләшмәләри ади сөзләр кими бир мә'на ифадә едир. Мәсәлән, **әлдән дүшмәк**—јорулмаг, **баша салмаг**—ајдынлашдырмаг, **јола салмаг**—өтүрмәк, **гулаг асмаг**—динләмәк вә с. буна мисал ола биләр.

Сабит сөз бирләшмәләри морфоложи тәһлил заманы мүрәккәб нитг һиссәси, синтактик тәһлил заманы исә садә чүмлә үзвү һесаб едилир.

Сабит сөз бирләшмәләри јалныз ики сөздән дејил, бир нечә сөздән дә ибарәт ола биләр. Мәсәлән, нә әтдир, нә балыг; мешә чаггалсыз олмаз; чаныны боғазына јығмаг вә с.

Тапшырыг 1. Ашағыдакы бирләшмәләрдән һансынын сабит вә һансынын гејри-сабит олдуғуну тапын.

1. **Ипи бәрк чәксән** гырылар. 2. **Папирос чәкмәк** бәдәнә зәрәрдир. 3. **Фикир чәкмә,** һәр шеј дүзәләр. 4. Иншаатчылар кәндә тәзә **јол чәкирләр.** 5. Машыны **кәнара чәкдиләр.** 6. Бир ај варды, ананын **көзләри јол чәкирди.**

Тапшырыг 2. Әлә салмаг, јола салмаг, баша салмаг, ишә салмаг, дилә салмаг, әлә дүшмәк, баша дүшмәк, ишә дүшмәк, дилә дүшмәк бирләшмәләрини синонимләри илә әвәз един вә чүмләдә ишләдин.

Тапшырыг 3. Чәкмәк, салмаг, вурмаг сөзләринин иштиракы илә сабит вә гејри-сабит сөз бирләшмәләри дүзәлдин; онлары чүмләдә ишләдин.

Тапшырыг 4. Верилмиш чүмләләри морфоложи вә синтактик чәһәтдән тәһлил един.

Биз рајонда јашајырыг. Гардашым Бакыда али тәһсил алыр. Бу күн ону шәһәрә јола салдым. О, шәһәрә чатан кими мәнә телеграм вурачагдыр.

Беләликлә, мүәллим дилимизин луғәт тәркиби һаггында јығчам мә'лумат верир вә бунунла әлагәдар олараг шакирдләрин нитг инкишафыны даим диггәт мәркәзиндә сахлајыр.

Scanned with ACE Scanner

ОРФОГРАФИЈА ВӘ ДУРҒУ ИШАРӘЛӘРИ АССОСИАСИЈАЛАРЫНЫН ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИ

М. Ә. ҺӘМЗӘЈЕВ

Азәрбајҹан ЕТПИ-нин баш елми ишчиси, психоложи елмләр доктору

Орфографија вә дурғу ишарәләринин мәнимсәнилмәси, шакирдләрдә дүзкүн јазы вәрдишләринин тәшәккүлү бу саһәдә зәрури ассосиасијаларын јаранмасыны тәләб едир. Она көрә дә мүәллимин бу чүр ассосиасијаларын хүсусијјәтләри илә таныш олмасы шакирдләрин фикри фәалијјәтини идарә едә билмәк нөгтеји-нәзәриндән гијмәтлидир. Мәһз буна көрә дә бу мәгаләдә шакирдләрдә орфографија вә дурғу ишарәләри үзрә јаранмасы зәрури олан ассосиасијаларын характерини ачмаға чалышачағыг.

Дилимиздә ишләдилән сөзләрин һамысы ејни принсипә табе олмадығы кими, онларын мәнимсәнилмәси дә ејни типли ассосиасијаларын јаранмасыны тәләб етмир. Бир сыра һалларда сөзүн дејилиши јазылышына ујғун кәлдији, онун үчүн әсас олдуғу һалда, башга вахт сөзүн дејилишини јазы үчүн әсас көтүрмәк олмур.

Дүзкүн данышыг нормалары дүзкүн јазы үчүн әсас көтүрүлдүкдә, бу чүр орфограмларын јазылышыны мәнимсәмә заманы фикри иш сәсләрин дәрк едилмәси вә онларын мувафиг јазы ишарәләри илә (һәрфләрлә) әвәз олунмасы истигамәтиндә кедир. Бунун үчүн ашағыдакы типли ассосиасијанын јаранмасы вә чанланмасы тәләб олунур:

Фонетик шәраитин дәрк олунмасы → сәсләрин дәрк олунмасы → мувафиг јазы ишләринин (һәрфләрин) дәрк олунмасы.

Дилимиздә фонетик принсип әсасында јазылан бүтүн сөзләр бу чүр ассосиасијаларын јаранмасыны тәләб едир. Мә'лум олдуғу кими, һәр бир сөзүн муасир әдәби тәләффүз әсасында јазылмасыны тәләб едән принсип фонетик принсип адланыр. Бу принсип үчүн сөзләрин дејилиши әсас ме'јар һесаб олунур. Демәли, фонетик принсипә әсасланан јазыја нитгдәки сәсләрин адекват график ишарәләри дахилдир. Даһа доғрусу, фонетик принсипә әсасланан јазыда сәс гычыгландырычылары јазыдакы график ишарәләрә ујғун кәлир. Мәһз буна көрә дә һәмин орфограмларын мәнимсәнилмәси үчүн **мүәјјән фонетик шәраити фәргләндирмәк, сәсләри наврамаг вә һәмин сәсин характериндән асылы олараг мувафиг график ишарәни мүәјјәнләшдирә билмәк әсас шәртдир.** Лакин бу саһәдә ассосиасијанын јаранмасы илк бахышда асан көрүнсә дә әслиндә о гәдәр дә асан дејилдир. Һәр шејдән әввәл, сәсләри дүзкүн дәрк етмәк, онлары тәһлил едиб фәргләндирә билмәк үчүн фонематик гаврајыш вә тәсәввүрүн инкишафы тәләб олунур. Буна исә бүтүн шакирдләр һәмишә ејни дәрәчәдә мүвәффәг ола билмирләр. Доғрудур, бу чүр тәһлил нә гәдәр чәтин олса да ешитмә вә нитгин һәрәки гаврајышындан кәнара чыхмыр вә һәмишә сырф фонетик вәзијјәти тәһлил етмә, фәргләндирмә илә бағлы олур. Лакин буна бахмајараг фонематик гаврајышы зәиф инкишаф етмиш шакирдләр бу саһәдә истәр-истәмәз чәтинлик чәкирләр.

Илк бахышда бизә белә кәлир ки, бурада шакирдин «нечә ешидирсәнсә елә дә јаз» гајдасына әсасланмасы онун ишини асанлашдырыр. Лакин бу, һәгигәтдә белә дејилдир. Әввәла, шакирдләр һансы сөзләри ешитдикләри, һансыларыны исә башга тәләбләр үзрә јазачагларыны фәргләндирмәлидирләр. Бу исә о гәдәр дә асан дејилдир. Дикәр тәрәфдән, шакирдләр һеч дә һәмишә сөзләри орфоепик чәһәтдән дүзкүн тәләффүз етмирләр. Хүсусилә, нитгиндә шивә вә ләһчә хүсусијјәтләри кениш јер тапмыш шакирдләр бу чәһәтдән чәтинлик чәкирләр. Бу чүр шакирдләр һәмин гајданы (фонетик принсипи) һәр ики һалда (дүзкүн тәләффүз етдикдә дә, дүзкүн тәләффүз етмәдикдә дә) ејни дәрәчәдә тәтбиг едирләр. Она көрә дә јазыда сәһвләрин мејдана кәлмәсинә шәраит јараныр.

Бүтүн дедикләримиздән ајдын олур ки, фонетик принсипә әсасән јазмаг үчүн орфоепик гајдаларын нә вахт орфографија ујғун кәлдијини вә нә вахт ујғун кәлмәдијини фәргләндирмәји бачармаг лазымдыр. Фонетик јазыда шакирдләрин фикри ишинин мәһз бу истигамәтдә апарылмасы зәруридир.

Scanned with ACE Scanner

Лакин фонетик принсип Азәрбајчан дили орфографијасы үчүн јеканә принсип дејилдир. Дилимиздә ејни формада тәләффүз олунан сөзләрдән башга, онун диалект вә шивәләриндә чох мүхтәлиф шәкилдә тәләффүз едилән сөзләрә дә раст кәлирик. Бунунла јанашы олараг, дилимиздә мүхтәлиф шәкилдә тәләффүз олунан, дејилиши илә јазылышы бир-бириндән фәргләнән сөзләр дә вардыр. Шүбһәсиз бу чүр сөзләри дүзкүн јазмаг үчүн тәкчә фонетик шәраити, сәсләри дүзкүн гаврамаг вә онлары ујғун график ишарәләрлә экс етдирмәк кифајәт дејилдир. Бурада башга тип ассосиасијаларын јаранмасына еһтијач һисс олунур. Бурада ајры-ајры орфограмларын маһијјәти, онларын грамматик әһәмијјәти вә вәзифәси дәрк олунмалыдыр. Доғрудур, фонетик јазыда олдуғу кими, бурада да илк гычыгландырычы ролуну нитгин сәсләри тәшкил едир. Она көрә дә бу орфограмларда да дилин сәс керчәклијини гаврамаг вә тәһлил етмәк мәнимсәмә үчүн илк мәрһәләдир. Лакин фонетик јазыдан фәргли олараг бурада мүәјјән сәс комплексләринин фәргләндирилмәси вә мүәјјәнләшдирилмәси өз характеринә көрә башга чүр олур. Фонетик јазыда сәс тәһлили сенсор характер дашыјыр, гаврајыш материалындан кәнара чыхмыр. Бу чүр сөзләрдә исә тәкчә ајры-ајры сәс тәркибләрини фәргләндирмәји бачармаг кифајәт дејилдир, јухарыда гејд етдијимиз кими, һәмин морфемләрин әһәмијјәтини вә грамматик вәзифәсини дә баша дүшмәк зәруридир.

Она көрә дә бу чүр орфограмларын мәнимсәнилмәси үчүн илк мәрһәлә олараг **сәсин хүсусијјәти → әһәмијјәти, график вәзифәси** типли ассосиасијанын јаранмасы тәләб олунур. Бу чүр ассосиасијалар грамматик анлајышларын мәнимсәнилмәси илә бағлы олдуғуна көрә профессор Д. Н. Богојавленски онлары «грамматик ассосиасијалар» адландырыр.

Азәрбајчан дилиндә бу чүр ассосиасијаларын јаранмасыны тәләб едән сөзләр морфоложи принсипә әсасланан сөзләрдир. Мә'лум олдуғу кими, мүхтәлиф шәкилдә тәләффүз едилән морфемләрин ејни формада јазылмасыны тә'мин едән принсип морфоложи принсип адланыр. Демәли, морфоложи принсипә әсасланан шакирд сөзүн ејни морфоложи һиссәләрини ејни шәкилдә јазмалы олур. Орфограмын нечә дејилмәси һәлледичи рол ојнамыр. Бу чүр һалларда сәсләрин онларын адәт едилмиш јазылы ифадәсинә ујғун кәлмәмәси вәзијјәти јараныр. Нәтичәдә шакирд јазы заманы јалныз нитгин

сәсләрини гаврамаға әсаслана билмир. Бу вәзијјәт исә орфографик чәтинлијин мејдана кәлмәсинә сәбәб олур.

Морфоложи принсипә әсасән јазмаг фонетик јазыдан онунла фәргләнир ки, фонетик јазыда сөздәки сәсләр әсас рол ојнадығы һалда, морфоложи принсипә әсасланан орфограмларда мүәјјән морфемин даими вә дәјишмәз график формасы вардыр. Онун сәс формасына кәлдикдә, һәмишә мүәјјән дәјишиклијә мә'руз галыр. Бу исә чәтинлијин јаранмасына сәбәб олур. Бу заман шакирд өз гаврајышы әсасында һәрәкәт едәрсә вә һеч бир грамматик чәһәти нәзәрә алмазса, о, истәр-истәмәз јазыда орфографик нормалары позмуш олур.

Морфемләр өз форма вә хүсусијјәтләринә көрә ејни дејилдир. Она көрә дә морфоложи принсипә әсасланан сөзләрин јазылышы мүхтәлиф јолларла мәнимсәнилә билир. Онларын чәтинлик дәрәчәләринин мүхтәлифлији орфографик ассосиасијаларын јаранмасына мүхтәлиф шәкилдә тә'сир көстәрир. Ајры-ајры морфемләрдән асылы олараг орфографик әмәлијјат, фикри ишин кедиши мүхтәлиф олур. Фонетик јазыда сәс тәркиби өзүнүн адекват график формасы илә әвәз олунурду. Лакин морфоложи јазыда сәс тәркиби адекват олмајан график ишарәләрлә әвәз олунмалыдыр. Она көрә дә јазан адам һәмин морфемләрин график формаларыны, бундан асылы олараг грамматик әһәмијјәтин нечә дәјишдијини билмәдән, онун орфографик чәһәтдән дүзкүн јазылышыны јаддасахлајыб, хатырламағы бачармадан буна наил ола билмәјәчәкдир.

Мәсәлән, билдијимиз кими, дилимиздә кәнд, булуд, ағач, кәрпич, алмаз вә с. кими сөзләрин дејилиши илә јазылышы әсаслы шәкилдә фәргләнир. Бу чүр сөзләрин сонунда т, ч, с ешидирик. Бу орфоепик гајдалара ујғундур. Лакин һәмин сөзләрин сонунда д, ч, з јазырыг. Бу исә орфографик гајданын тәләбидир. Белә олдугда јалныз һәмин сөзләрин сәс формасыны гаврамаг кифајәт дејилдир. Онларын график ишарәләрини дә дүзкүн дәрк етмәк лазымдыр. Даһа доғрусу, бурада шакирдин һафизәсиндә һәмин орфограмларын график сурәтләринин көрмә тәсәввүрләри мөһкәмләнмәлидир. Бу тәсәввүрләр шакирдин шүурунда мүвафиг сәс гычыгландырычыларынын тә'сири илә чанланыр вә дүзкүн јазыја имкан верир.

Белә олдугда ассосиасијалар сөзүн мә'насы илә әлагәләнир. Демәли, сөзүн мә'насыны баша дүшмәк көрмә тәсәввүрүнүн чанланмасына сәбәб олур. Нәтичәдә орфографик иш дүзкүн јеринә јетирилир.

Scanned with ACE Scanner

Бүтүн гејд етдикләримиздән ајдын олур ки, морфоложи принсип әсасында јазаркән фонетик јазыдан фәргли олан ассосиасијаларын јаранмасы тәләб олунур. Бу заман ашағыдакы типли ассосиасијанын јаранмасы лазым кәлир: **ешитмә—артикулјатив гаврајыш → мә'на вә ја грамматик әһәмијјәт → көрмә тәсәввүрләри → јазы реаксијасы.**

Дилимиздә елә сөзләр вардыр ки, онлар морфемин јазылышындан дејил, јазан адамын она нә кими мә'на вермәсиндән асылы олараг мүхтәлиф шәкилдә јазылыр. Мәсәлән, ејни шәклә малик олан сөзләрдән биринин хүсуси ад олдуғуну билдирмәк үчүн ону бөјүк һәрфлә, дикәрини исә, үмуми исим олдуғу үчүн, кичик һәрфлә башлајырыг (Чичәк—чичәк, Күлзар—күлзар, Бадам—бадам вә с.). Көрүндүјү кими, бурада бөјүк һәрфләр анчаг сөзүн мә'на чәһәтини әкс етдирмәк үчүн ишләдилир. Демәли, бурада да јалныз сөзүн сәсләрини гаврамаг кифајәт дејилдир. Онун график ишарәләрини әкс етдирмәк үчүн һәмин сөзүн мә'насыны баша дүшмәк, график ишарәләри бу мә'наја ујғун шәкилдә тәсәввүрдә чанландырмаг тәләб олунур. Бу чүр орфограмларын әсасында да морфоложи јазы заманы јаранан ассосиасијалар дурур.

Мүасир Азәрбајчан дилинин орфографијасында ән'әнәви принсипдән дә истифадә олунур вә бу принсип дә өзүнәмәхсус ассосиасијаларын јаранмасыны тәләб едир. Сөзүн мүасир тәләффүзүнә әсасән јазылмасыны дејил, онун тарихи јазылыш формасынын сахланмасыны тәләб едән принсипә тарихи, јахуд ән'әнәви принсип дејилир. Бу принсип әсасында јазылан сөзләр аз олса да, һәр һалда дилимиздә мөвчуддур вә јазы тәчрүбәсиндә буғлардан истифадә едирик. Мәсәлән, бу принсипә көрә чоxһечалы сөзләрин сонунда ешидилән **ғ** вә **х** сәсләрини **г** илә јазырыг. **Әлбәттә, һәтта** сөзләринин јазылышы да бу принсипә әсасланыр. Чох вахт шакирдләрдә бу чүр сөзләрин јазылышына аид ассосиасијаларын јаранмамасы сәһвләрин баш вермәсинә кәтириб чыхарыр. Бурада дүзкүн јазмаг үчүн сәс тәркибини гаврамагла јанашы, сөзүн мә'на—көрмә тәсәввүрүнә әсасланмаг лазым кәлир. Адәтән, бу чүр сөзләрдә семантика әсас рол ојнајыр. Лакин семантика сөзүн график формасы илә әлагәләндирилмәдикдә истәнилән нәтичәни әлдә етмәк мүмкүн дејилдир. Бурада семантика илә график ишарәләри көрмә әсасында әлагә јарадылмасы тәләб олунур. Она көрә дә ән'әнәви принсип тамамилә башга чүр ассосиасијаларын јаранмасыны тәләб едир. Һәр шејдән әввәл, ән'әнәви принсипә көрә бүтүн сөз групу дејил, тәк-тәк сөзләр

јазылдығына көрә бурада јаранан ассосиасијалар да **фәрди, хүсуси ассосиасијалар** характерини дашыјыр. Бу чүр ассосиасијаларда һәм көрмә, һәм ешитмә, һәм дә һәрәки тәсәввүрләр әсас рол ојнајыр. Она көрә дә ән'әнәви принсипә көрә јазмаг **ешитмә—артикулјатив гаврајыш → семантик көрмә тәсәввүрләри → јазы реаксијасы** типли ассосиасијанын јаранмасыны тәләб едир.

Мә'лум олдуғу кими, һәр бир дилә, о чүмләдән Азәрбајча дилинә дә башга дилләрдән сөзләр дахил олур вә бу сөзләр дилдә вәтәндашлыг һүгугу газаныр. Бу чүр алынма сөзләри чох вахт дахил олдуғу дилин орфографија принсипләринә ујғун шәкилдә јазмаг мүмкүн олмур. Һәмин сөзләри јазаркән онларын мәнсуб олдуглары дилләрин орфографија гајдалары әсас тутулур. Она көрә дә бу чүр принсип алынма сөзләри јазмаг принсипи адланыр.

Рус дили васитәси илә дилимизә мүхтәлиф сөзләр дахил олмушдур. Мәсәлән, **коммунист, комиссар, колхоз, совхоз, кикијена, орфографија** вә с. сөзләри буна мисал көстәрмәк олар. Һәмин сөзләр мәнсуб олдуглары дилин орфографија гајдасына әсасән јухарыда гејд олунан шәкилдә јазылырлар. Лакин биз һәмин сөзләри јазылдыглары кими дејил, **камунист, комисар, галхоз, савхоз, кикиена, арфографија** шәклиндә тәләффүз едирик. Она көрә дә бу чүр сөзләрдә дә онларын дејилиши, ешитмә әсас рол ојнаја билмәз. Бурада ешитмә реаксијалары илә график ишарәләр ујғун кәлмир. Белә олдугда һәмин сөзләрә аид һәрәки тәсәввүрләрин ешитмә илә әлагәләндирилмәси зәрури олур. Лакин бу чүр ассосиасија да һәмин орфограмлары дүзкүн јазмағы тә'мин едә билмәзди. Бурада мүәллимин изаһаты илә јанашы һәмин сөзләрин график ишарәләринә аид тәсәввүрләрин јаранмасы зәруридир. Она көрә дә бу чүр орфограмларын әсасында **сөзүн ешитмә—артикулјатив гавранмасы → көрмә—һәрәки тәсәввүрләр → јазы реаксијасы типли** ассосиасијалар дурур.

Биз јухарыда гејд етдик ки, мүасир Азәрбајчан дилинин орфографијасы үч әсас принсип үзрә гурулмушдур. Бу принсипләри, онларын һансы әлагәләр әсасында мәнимсәнилдијини гысача гејд етдик. Лакин елә сөзләр вардыр ки, онларын јазылыш гајдасы фонетик вә ја морфоложи принсип әсасында гурулса да өзүнәмәхсус хүсусијјәтләрә маликдир. Она көрә бу чүр орфограмлар һаггында гысача данышмаг лазым кәлир. Бурада бизи ән чох марагландыран сөзләрин битишик,

Scanned with ACE Scanner

јарымбитишик (дефислә) вә ајры јазылмасы гајдаларыдыр. Бу гајдалар, мә'лум олдуғу кими, мүрәккәб сөзләрин јазылышы заманы тәтбиг олунур. Она көрә дә мүрәккәб сөзү тәшкил едән ајры-ајры сөзләр дилдә гәбул олунмуш принсипләрә уjғун шәкилдә јазылыр. Бу нөгтеји-нәзәрдән бурада биз јени бир принсип һаггында данышмырыг. Јалныз бу чүр сөзләрин орфографик хүсусијјәтләри илә әлагәдар бир нечә кәлмә демәк фајдасыз олмаз. Буну шакирдләрин һәмин орфограмлары мәнимсәјәркән гаршылашдыглары чәтинликләр бир даһа тәләб едир.

Мә'лум олдуғу кими, бу чүр сөзләри јазаркан үмуми принсипләрлә јанашы олараг һәмин сөзләрин лексик хүсусијјәтләри, сөз бирләшмәләринә мүвафиг принсипләр дә әсас көтүрүлүр. Бу нөгтеји-нәзәрдән мүасир Азәрбајчан дилиндә сөзләрин битишик, дефислә вә ајры јазылмасы һаллары дилин лүғәт тәркиби илә бағлыдыр. Сөзләрин бу чүр јазылмасы дилин лексик системиндә олан дәјишиклији әкс етдирир. Дилин лүғәт тәркиби, онун лексик гурулушу һәмишә олдуғу кими дајаныб галмыр. Бурада мүәјјән дәјишикликләр, инкишаф баш верир. Шүбһәсиз, бу дәјишиклик, инкишаф истәр-истәмәз өзүнү јазыда да көстәрәчәкдир. Мәһз буна көрә дә мүхтәлиф характерә малик олан вә тәдричлә јаранан лексик просесләр мүрәккәб сөзләрин мүхтәлиф шәкилдә јазылмасыны тәләб едир.

Адәтән, бир вурғу вә бир мә'наја малик олуб, тамамилә бир лексик ваһидә чеврилмиш мүрәккәб сөзләр битишик јазылыр. Мәсәлән, китабхана, әлјазмасы, Ағдам, кәкликоту, бешмәртәбәли, киләмејвә вә с. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдләр, һәтта јашлы адамлар белә, бә'зән бу чүр сөзләри ајры јазыр, беләликлә дә онларын мә'насыны тәһриф едирләр. Бурада ешитмә гаврајышы вә сөзләрин мә'насыны анламаг, онлары бир лексик ваһид кими дәрк етмәк башлыча рол ојнајыр. Бу чәһәтләр олмадан орфографик иш дүзкүн јеринә јетирилә билмәз. Әкс тәгдирдә, јалныз сөзүн ешидилмәси әсас көтүрүләрсә дә, бурада һәмин лексик ваһиди әмәлә кәтирән ајры-ајры сөзләр ајрылыгда да гавраныларса онда һәмин сөзүн график ифадәси дә бу шәкилдә олачагдыр.

Лакин сөзләр тәкчә мә'на вә вурғуја көрә һәмишә мүрәккәб бир лексик ваһидә чеврилмир. Дилдә тамамилә бир мүрәккәб лексик ваһидә чеврилмәјән сөзләр дефислә јазылыр. Мәсәлән, ел-оба, јаваш-јаваш, елми-күтләви вә с.

Бунларла јанашы олараг бә'зи мүрәккәб сөзләр ајры јазылырлар. Мәсәлән, голдан гүввәтли, бирә беш, әлдән зирәк вә с.

Мүрәккәб сөзләрин бу чүр фәргләнмәси бурада јаранан ассосиасијаларын да мүрәккәблијини тәләб едир. Бурада ашағыдакы типли ассосиасијаларын јаранмасы лазым кәлир: **ешитмә—артикулјатив гаврама → сөзүн семантик, лексик вә грамматик хүсусијјәти → көрмә тәсәввүрү → јазы реаксијасы.**

Көрүндүјү кими, бурада сәс тәһлилиндәки чәтинликлә јанашы олараг мә'на, лексик вә грамматик чәһәти дәрк етмәк вә фәргләндирмәклә әлагәдар чәтинликләр дә мејдана чыхыр.

Бүтүн јухарыда гејд етдикләримиздән ајдын олур ки, Азәрбајчан дилинин орфографијасынын хүсусијјәтләри мүхтәлифдир. Она көрә дә бүтүн орфографик гајдалар үзрә ејни формалы иш апармаг зәрури ассосиасијаларын јаранмасына имкан вермәз. Ајры-ајры орфограмларын хүсусијјәтләри, онларын чәтинлик дәрәчәләри јазы тә'лими просесиндә фәргләндиричи иш апармағы тәләб едир. Бу заман һәр бир орфограмын хүсусијјәти, чәтинлик дәрәчәси нәзәрә алынар, орфографик ишин дүзкүн тәшкилинә имкан јаранар. Мүвафиг орфографик ассосиасијаларын јаранмасы шакирдләрин орфографик мәсәләләри дүзкүн һәлл етмәси, бу саһәдәки фикри иши, әмәлијјаты үчүн зәрурудир.

* * *

Дурғу ишарәләри дә јазылы нитгин башга үнсүрләри кими, инсанлар арасында үнсијјәтә хидмәт едир. Она көрә дә дурғу ишарәләринин әсас вәзифәси дилин башга васитәләри илә бирликдә јазы заманы фикри дүзкүн вә ајдын ифадә етмәјә шәраит јаратмасыдыр. Дурғу ишарәләри јазыда әкс етдијимиз фикри даһа ајдын ифадә етмәк үчүн нитгин өзүнү тәркиб һиссәләринә бөлүр. Бу тәркиб һиссәләринин һәр бири дикәри илә бағлы олдуғу кими, ејни заманда мүстәгил мә'на дашыја билир вә хүсуси грамматик вәзифәјә малик олур. Мәсәлән, нөгтә (о чүмләдән суал вә нида ишарәләри) нитги хүсуси ваһидләрә ајырыр ки, бу да чүмлә адланыр. Нитгин бу чүр мүстәгил ваһидләрә ајрылмасы онун дәрк олунмасыны асанлашдырыр. Мө'тәризә һәр һансы бир фикри ајдынлашдырмаг үчүн мүәјјән изаһат вә көстәришләри гејд етмәјә имкан верир вә с. Лакин дурғу ишарәләринин вәзифәси јалныз

Scanned with ACE Scanner

бунларла кифајәтләнмир. Мәсәлән, чүмләнин сонунда ишлә-нән суал, нида ишарәләри фикрин битдијини билдирмәклә чүмләдә ифадә олунан мә'наны да дәрк етмәјә имкан верир. Бурадан ајдын олур ки, дурғу ишарәләри јазан адамын фикринә ајдын мә'на вермәсинә, даһа доғрусу, ифадә етмәк истәдији мә'наны дүзкүн әкс етдирмәсинә, охујан адамын исә бу ишарәләрин көмәји илә чүмләдә верилән фикри дүзкүн гаврамасына имкан јарадыр. Она көрә дә һәр бир дилин өзүнәмәхсус графикасы, орфографијасы вә синтактик гурулушу олдуғу кими, дурғу ишарәләри системи дә вардыр. Бу систем мүхтәлиф чәһәтләринә—ифадә етдији мә'наја, ишләнмә гајдаларына вә с. көрә башга дилин дурғу ишарәси системиндән аз вә ја чох дәрәчәдә фәргләнир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилиндә өзүндән сонра кәлән сөзү тә'јин етмәјән **О** вә **Бу** әвәзликләриндән сонра веркүл гојулдуғу һалда, бир сыра башга дилләрдә бу гајда тәтбиг олунмур. Азәрбајчан дилиндә «вә» бағлајычысы һәмчинс үзвләр арасында ишләндикдә веркүлү әвәз едир. Рус дилиндә исә «и» (вә) бағлајычысындан габаг һәм веркүл, һәм дә нөгтә гојула билир. Бүтүн бунларла јанашы олараг, дурғу ишарәләри бир сыра хүсусијјәтләринә көрә мүәјјән дилләрдә охшар системә маликдир.

Дурғу ишарәләри јазыда нечә кәлди ишләдилмир. Онун өзүнәмәхсус әсаслары, принсипләри вардыр. Она көрә дә дурғу ишарәләринин дүзкүн мәнимсәнилмәсинә, дурғу ишарәләри үзрә фикри ишин дүзкүн кедишинә наил олмаг үчүн бу принсипләри нәзәрә алмаг зәруридир. Лакин гејд етмәк лазым кәлир ки, орфографијаја нисбәтән дурғу ишарәләринин принсипләри, онларын әсаслары аз ишләнмиш вә бу саһәдә мүәјјән долашыг фикирләр һәлә дә һөкм сүрмәкдәдир. Бурада биз гаршымызда һәмин принсипләри дәгигләшдирмәк нөгтеји-нәзәрдән тәдгигат апармаг мәгсәди гојмуруг. Лакин мәнимсәмәнин механизмини ачмаг үчүн һәмин принсипләри нәзәрдән кечирмәк зәруридир. Она көрә дә бу саһәдә апарылмыш тәдгигатлара әсасланараг мүасир Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләринин һансы әсаслара көрә ишләндијини вә бунун тә'лим психолокијасы нөгтеји-нәзәрдән мәнимсәмәјә тә'сирини гысача шәрһ етмәји нәзәрдә тутмушуг.

Дурғу ишарәләринин әсаслары һаггында дилчилик елминдә бир-биринә зидд фикирләр вардыр. Бу фикирләр, адәтән дурғу ишарәләринин әсасында гојулмуш үч принсипдән (1. интонасија, 2. синтактик, 3. мәнтиги) һансынын әсас олдуғуну гејд етмәк үзәриндә гурулмушдур.

Бә'зи дилчиләр дурғу ишарәләринин ишләнилмәсиндә интонасијаны әсас көтүрмүшләр. Бурада синтаксисин ролуну икинчи дәрәчәли тә'сир кими гијмәтләндирмишләр. Әкәр бу алимләрин дедији кими олсајды, онда дурғу ишарәләринин мәнимсәнилмәсинин әсасында һәмишә белә бир ассосиасија дурарды: **интонасијаны гаврамаг → мүвафиг дурғу ишарәләри.** Лакин дурғу ишарәләрини тәкчә интонасијаја бағламаг дүзкүн олмазды. Шифаһи нитгдә ишләдилән бир чох интонасија вә фасилә јазылы нитгдәки дурғу ишарәләри илә ујғун кәлдији һалда, мүәјјән һиссәси ујғун кәлмир.

Лакин бурадан һеч дә белә нәтичә чыхармаг олмаз ки, интонасија илә дурғу ишарәләри арасында һеч бир әлагә јохдур. Әксинә, көркәмли методист Г. П. Фирсовун узун илләр әрзиндә апардығы тәдгигатлар сүбут етмишдир ки, дурғу ишарәләринин тәләб етдији интонасија вә фасилә үзәриндә мүшаһидәнин тәшкили зәруридир. Белә олдугда шакирдләр дурғу ишарәләри илә интонасија арасындакы ујғунлуг вә фәрги асанлыгла дәрк едә билирләр. Бу исә јазыја өз мүсбәт тә'сирини көстәрир.

Лакин гејд етдијимиз кими, интонасија, фасилә һәмишә, һәр јердә дурғу ишарәләринин ишләдилмәси үчүн ме'јар ола билмәз. Бир сыра дурғу ишарәләринин ишләдилмәси синтактик гајдалара әсасланыр. Бурада интонасија әсаслы рол ојнамыр. Мәсәлән, мүрәккәб чүмләләрдә веркүлүн, нөгтәли веркүлүн вә ики нөгтәнин ишләдилмәси, хүсусиләшмәләрдә дурғу ишарәләри вә с. буна мисал ола биләр.

Бу принсипә әсасән јазылан дурғу ишарәләриндә сәһвә јол вермәмәк үчүн **синтактик гурулушу мүәјјәнләшдирмәк → мүвафиг гурулуша аид тәсәввүрләр → дурғу ишарәләринин ишләнмәси типли** ассосиасијанын јаранмасы тәләб олунур. Бу чүр фикри ишдә там мүчәррәдләшдирмә һөкм сүрүр. Бурада шакирдләрин әсасланмасы үчүн харичи әјани әламәт мөвчуд олмур. Она көрә дә бурада синтактик гурулушун мүвафиг пријомлар әсасында дәрк олунмасы зәруридир.

Лакин бүтүн дурғу ишарәләринин бу чүр ассосиасијалар үзрә мәнимсәнилмәси мүмкүн дејилдир. Чүнки дурғу ишарәләринин һамысы синтаксисә әсасән ишләдилмир. Дурғу ишарәләринин ишләдилмәсиндә фикрин мәнтиги мә'насы да мүһүм рол ојнајыр. Она көрә дә бир сыра методистләр дурғу ишарәләринин ишләдилмәсиндә грамматик гурулуша мүәјјән јер версәләр дә әсас үстүнлүјү ифадәнин мә'насына верирләр.

Scanned with ACE Scanner

Фикрин мәнтиги мә'насына көрә ишләдилән дурғу ишарәләринин әсасында **мүвафиг синтактик гурулушу гаврамаг → мәнтиги мә'на → дурғу ишарәсинин јазылмасы** типли ассосиасијалар дурур. Лакин чох вахт мәнтиги мә'на тәләб етмәдән дә бу вә ја дикәр дурғу ишарәсини ишләдирик. Һәтта белә һаллар олур ки, ејни чүмләдә ишләдилән ики дурғу ишарәсиндән бири мә'наја көрә ишләндији һада, дикәри синтаксисин вә ја интонасијанын тәләбинә ујғун шәкилдә ишләдилир. Она көрә дә белә һалларда гејд олунан типли ассосиасијалар әсас сајыла билмәз.

Бу чәһәти нәзәрә алараг бә'зи методистләр Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләринин ишләдилмәси гајдаларыны әсасында чүмләнин синтактик гурулушу вә ифадә едилән фикрин мәнтиги мә'насыны гојурлар.

Бүтүн гејд етдикләримиздән ајдын олур ки, Азәрбајчан дилиндә дурғу ишарәләринин ишләдилмәсиндә синтаксис, фикрин мәнтиги мә'насы, еләчә дә интонасијаја әсасланырыг. Лакин бә'зән бунлардан биринә әсасландығымыз һалда, бә'зән икиси, һәтта үчү дә дурғу ишарәси ишләдилмәсини тәләб едир. Бә'зән дә бунлардан бири дикәринә күзәштә кедир. Мәсәлән, синтаксисин тәләбинә көрә дурғу ишарәси ишләтмәли олдуғумуз һалда интонасијаја күзәштә кедәрәк дурғу ишарәси ишләтмирик. Әксинә, бә'зән мүәјјән фасилә, интонасија олдуғу һалда, синтаксисин тәләбинә әсасән дурғу ишарәси ишләтмирик. Белә һаллар да олур ки, синтактик гурулуша зидд кедәрәк мәнтиги мә'нанын тәләбинә ујғун шәкилдә дурғу ишарәси ишләдирик. Беләликлә, мүхтәлиф әсаслар мүхтәлиф ассосиасијаларын јаранмасыны тәләб едир. Јалныз интонасијанын тәләбинә әсасән дурғу ишарәсинин ишләдилмәси **интонасијаны гаврамаг →** мүвафиг дурғу **ишарәси тәсәввүрләри → јазы реаксијасы** ассосијасыны тәләб едир.

Лакин көрүндүјү кими, бә'зән дурғу ишарәси һәм интонасија, һәм дә синтаксислә бағлы олур, бә'зән бунлардан бири дикәринә күзәштә кедир. Она көрә дә бу чүр һалларда ассосиасијанын ашағыдакы типдә олмасы лазым кәлир: **интонасијаны гаврамаг → мүвафиг синтактик гурулуш һаггында тәсәввүр → јазы реаксијасы.**

Дурғу ишарәсини мә'на да тәләб етдијинә көрә үчүнчү тип ассосиасијанын мөвчудлуғу зәрури олур. Бу заман јухарыда көстәрилән чәһәтләрлә кифајәтләнмәк јазыда сәһвләрин баш вермәсинә кәтириб чыхарыр. Она көрә дә бурада **ешитмә гаврајышы → мүвафиг синтактик гурулуша аид тәсәввүр → фикрин мәнтиги мә'насы → јазы реаксијалары** типли ассосиасија әсас рол ојнајыр.

Зәрури ассосиасијалар системини нәзәрдән кечирдикдә ајдын олур ки, һәтта интонасијанын тәләбинә көрә ишләнмәјән дурғу ишарәләринин мәнимсәнилмәсиндә белә нитги гаврамаг зәруридир. Бурада интонасијанын, фасиләнин нә вәзијјәтдә олмасыны дәрк етмәк фикри ишин илк мәрһәләсини тәшкил едир. Бу мәрһәлә, шүбһәсиз сонракы мәрһәләләрлә тамамланмадыгда биртәрәфли үмумиләшдирмәнин мејдана кәлмәсинә сәбәб олур. Она көрә дә бу чәһәти нәзәрә алмагла, шакирдләрдә интонасија вә фасиләни мүшаһидә едә билмәк бачарығынын јарадылмасы зәруридир. Шүбһәсиз, бу заман синтактик гурулуш вә мә'на да јаддан чыхарылмамалыдыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, мүәллимләр тә'лим просесиндә орфографија вә дурғу ишарәләри үзрә гејд етдијимиз зәрури ассосиасијаларын хүсусијјәтләрини нәзәрә алдыгда вә бу ассосиасијаларын тәшәккүлүнә наил олдугда шакирдләрин дүзкүн үмумиләшдирмәләрә јијәләнмәсинә имкан јаранып.

Scanned with ACE Scanner

ЧҮМЛӘ ҮЗВЛӘРИНИН МҮӘЈЈӘН ЕДИЛМӘСИНДӘ ГРАММАТИК СУАЛЛАРЫН МӨВГЕЈИ

М. С. ҺӘСӘНОВ

педагожи елмләр намизәди

Нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләринин дәгиг мүәјјән едилмәсиндә, семантик-грамматик принсиплә јанашы, суалларын да бөјүк әһәмијјәти вардыр. Мәһз буна көрә дә грамматика дәрсликләриндә суаллар ја тә'рифләрин тәркибинә дахил едилир, ја да онлардан сонра фәргләндиричи әламәтләрдән бири кими верилир. Мәсәлән, 5—6-чы синифләрин дәрслијиндә сифәтә верилмиш тә'рифдә охујуруг: **әшјанын әламәтини билдирән, н е ч ә? н ә ч ү р? вә һ а н с ы? суалларына чаваб олан сөзләр сифәт адланыр**[1].

Тамамлығын тә'рифиндә дејилир: **чүмләдә әшја билдирән, адлыг вә јијәлик һаллардан башга, јердә галан һалларда ишләнән икинчи дәрәчәли үзвә тамамлыг дејилир.**

Тамамлыг к и м ә?, н ә ј ә?, к и м и?, н ә ј и?, к и м д ә?, н ә д ә?, к и м д ә н?, н ә д ә н?, к и м л ә?, н ә и л ә?, к и м ү ч ү н? суалларындан биринә чаваб ола биләр. Мәсәлән, **Мән јолдашымдан алдығым телеграмы мәктәбдә директора вердим.** Бу чүмләдә **телеграмы** вә **директора** сөзләри тамамлыгдыр, чүнки бунлар **мәним көрдүјүм** иши тамамлајыр вә н ә ј и? к и м ә? суалларына чаваб слур[2].

Демәли, сифәт, һәр шејдән әввәл, әшјанын әламәтини билдирмәси, бунунла белә, н е ч ә? н ә ч ү р? вә һ а н с ы? суал-

[1] С. Ч ә ф ә р о в, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», 1 һиссә, 5—6-чы синифләр үчүн, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1968, сәһ. 59.

[2] М. Ш и р ә л и ј е в, М. Һ ү с е ј н з а д ә, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы», II һиссә, 6—8-чи синифләр үчүн, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1969, сәһ. 43.

ларына чаваб олмасы илә дикәр нитг һиссәләриндән фәргләндији кими, тамамлыг да чүмләдә әшја билдирмәси, адлыг вә јијәлик һаллардан башга, јердә галан һалларда ишләнмәси илә јанашы, к и м ә?, н ә ј ә? вә с. суаллардан биринә чаваб ола билмәси илә дикәр чүмлә үзвләриндән фәргләнир.

Тәчрүбә көстәрир ки, тә'лим просесиндә, хүсусән грамматик тәһлил заманы нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләри суалларын көмәји илә даһа тез тапылыр вә әсасән, дүзкүн изаһ едилир. Әксинә, тәһлил суаллардан истифадә олунмадан апарылдыгда грамматик категоријалары дәгиг мүәјјән етмәк иши хејли чәтин олур вә бу бә'зән дил фактынын сәһв мәнимсәнилмәси илә нәтичәләнир. Габагчыл мүәллимләрин фикринчә, грамматиканын тәдриси просесиндә суаллардан истифадә етмәдән кечинмәк чәтиндир вә ја мүмкүн дејилдир.

Елә буна көрә дә, Азәрбајчан дили тәдрисинин бир сыра чәтин вә мүрәккәб проблемләри илә јанашы, грамматик суалларла әлагәдар бә'зи мәсәләләр тә'лимдә ахтарышлар апаран тәчрүбәли вә бачарыглы мүәллимләри һәмишә дүшүндүрүр, бу саһәдәки мүбаһисәли фикирләри дүрүстләшдирмәјә вә дәгигләшдирмәјә онлары сөвг едир. Тәсадүфи дејилдир ки, һәлә 1955-чи илдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләриндән бир групу мүбтәданын суаллары һаггында даһа дәгиг мә'лумат верилмәсини «Азәрбајчан мүәллими» гәзетинин редаксијасындан хаһиш етмишди. Редаксија һәмин мүәллимләрин суалларына проф. Ә. Дәмирчизадәнин «Мүбтәданын суаллары һаггында» адлы мәгаләси илә чаваб вермишди.

Проф. Ә. Дәмирчизадә бу мәгаләдә һаглы олараг изаһ едир ки, мүбтәданын әсас, үмумиләшдиричи суаллары к и м? вә нә?-дир. Лакин бу суаллары һәр јердә, һәр чүр чүмләдә тәтбиг етмәк нәинки мәчбури дејилдир, һәтта бә'зән доғру да дејилдир. Азәрбајчан дилиндә елә чүмләләрә раст кәлмәк олур ки, онларын мүбтәдалары к и м?, н ә? суалларына јох, һ а р а? н е ч ә?, һ а н с ы? суалларына чаваб ола билир вә һәмин суаллар белә мүбтәдалар үчүн даһа ујғун синтактик суаллар сајылыр. Мәсәлән, **Бакы көзәл шәһәрдир, Габагчыллар мүкафат алдылар, Јарышда биринчиләр галиб кәлдиләр** кими чүмләләрдә буну ајдын мүшаһидә етмәк олар.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, јер—мәкан билдирән исимләрлә ифадә олунан вә һ а р а? суалына чаваб верән мүбтәдалар дилимиздә чох ишләнир. Буну нәзәрә алараг орта мәктәб грамматикасында мүбтәданын суаллары сырасына һ а р а? суалыны дахил етмәк дә чох фајдалы оларды. Мүбтәданын ди-

кәр әлавә суаллара (һансылар?, нечәнчиләр?, һансы?, нечәнчи?) чаваб олмасы һаггында исә «Мүбтәданын ифадә васитәләри» мөвзусунун тәдриси просесиндә, еләчә дә грамматик (синтактик) тәһлил заманы јери кәлдикчә мүвафиг изаһат вермәк кифајәт едәр.

Грамматиканын тәдриси просесиндә мејдана чыхан чәтинликләрлә әлагәдар суаллара Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләринин мүхтәлиф елми-методик јығынчагларында; методбирләшмәләрдә, август мүшавирәләринин бөлмә ичласларында, елми-методик семинарларда, ихтисасартырма курсларынын мәшғәләләриндә тез-тез раст кәлирик. Мүәллимләрә чәтинлик төрәдән бу суалларын мүәјјән гисми, нечә дејәрләр, јерләрдә изаһ едилиб ајдынлашдырылса да, онларын әсас гисминә мәтбуат васитәси илә, хүсусән «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә чаваб верилир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, «Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсинин тәхминән һәр нөмрәсиндә «Суаллара чаваб» башлығы алтында верилән материаллар Азәрбајчан дили тә'лиминин кејфијјәтини јүксәлтмәкдә мүәллимләрә чох көмәк едир. Мүбалиғәсиз десәк, бу јазылар грамматика, орфографија, дурғу ишарәләри вә с. тәдрисинин ән вачиб мәсәләләрини әһатә едир.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, мүвафиг суал верилмәси чәтинлик төрәдән, һабелә суалла чаваб арасында мүәјјән ујғунсузлуг һаллары нәзәрә чарпан чүмлә үзвләри дилимиздә һеч дә аз дејилдир. Мәсәлән, **һаггында, алтында, сајәсиндә** гәбилиндән олуб гошма функсијасы дашыјан, башга сөзлә десәк, гошмалашмаға доғру мејл едән сөзләрлә тамамланан (формалашан) мүрәккәб чүмлә үзвләринә суал верилмәсиндә чидди чәтинликләр мејдана чыхыр. Фикримизчә, бу, һәр шејдән әввәл, ондан ирәли кәлир ки, һәмин чүмлә үзвләринин өзләри јахшы дәрк едилмир. Тәчрүбә көстәрир ки, бу гәбилдән олан чүмлә үзвләри, бир гәдәр ирәлидә гејд едилдији кими, јанлыш суалларын көмәји илә ајры-ајры сөзләрә, бирләшмәләрә парчаланараг сәһв изаһ олунур, ја да тамамилә тәһлилсиз бурахылыр. Һалбуки һаггында данышдығымыз сөз бирләшмәләри чүмләдә јер—мәкан анлајышы билдирмәдикдә мүрәккәб тамамлыг ролунда чыхыш едир (белә тамамлыгларын тәркибиндәки **алтында, сајәсиндә** сөзләри истәнилән заман **илә** гошмасы илә әвәз едилә биләр. **һаггында** сөзүнү исә, лазым кәләрсә, тәркибдән тамамилә чыхармаг вә ондан әввәл **кәлән** сөзү исмин чыхышлыг һалы илә вермәк олар). Белә бирләшмәләрин

биринчи тәрәфләри һансы нитг һиссәси илә ифадә едилмәсиндән асылы олараг мүвафиг суаллара чаваб верир, икинчи тәрәфләри исә биринчи тәрәфләрә верилән суалларла бирликдә тәкрар олунур.

Мә'лумдур ки, морфоложи тәһлил заманы чүмләдәки сөзләр ајрылыгда көтүрүлүр вә онлара суаллар верилир. Синтактик тәһлилдә исә белә олмур. Бурада чох вахт ики вә даһа артыг сөз мә'на вә форма чәһәтдән бирләшәрәк бир синтактик ваһид әмәлә кәтирир вә буна көрә дә бир грамматик суала чаваб олур.

Тәчрүбә көстәрир ки, нитг һиссәси вә чүмлә үзвү анлајышларынын гарышдырылмасы үзүндән чидди сәһвләрә јол верилир ки, бу да мүәјјән дәрәчәдә грамматик суалларла әлагәдар олур. Белә ки, тәркиб һалында ишләнән вә мүәјјән синтактик суала чаваб олан мүрәккәб чүмлә үзвләри ајры-ајры сөзләрә вә јахуд ифадәләрә парчаланыр, онлара ајрылыгда суаллар верилир. Мәсәлән, мәктәбләрин бириндә белә бир чүмлә тәһлил едилирди: **Солмазын бабасынын 112 јашы вар.**

Тәһлил просесиндә бу чүмләдәки—**Солмазын бабасынын 112 јашы,** мүрәккәб тә'јини сөз бирләшмәсиндән **Солмазын бабасы** бирләшмәси ајрылыб тамамлыг адландырылды вә она (тамамлыға) к и м и н? суалы верилди. Бундан әлавә, һәмин чүмләдә **јүз он ики** сөзү мүстәгил чүмлә үзвү—тә'јин кими изаһ едилди вә она н е ч ә? суалы верилди; **јашы** сөзүнә исә н ә? суалы вериләрәк мүбтәда кими мүәјјәнләшдирилди; **вар** хәбәринә суал вермәк исә чәтин бир проблемә чеврилди. Беләликлә, тәһлил едилән чүмләдә дөрд чүмлә үзвү мүәјјәнләшдирилди. Һалбуки бурда дөрд јох, ики чүмлә үзвү вардыр; бунлар мүбтәда вә хәбәрдән ибарәтдир.

Солмазын бабасынын јүз он ики јашы бирләшмәси мүбтәдадыр. Мүрәккәб тә'јини сөз бирләшмәсиндән әмәлә кәлән бу мүбтәда н ә? суалына чаваб олур. Һәмин мүбтәданы **Солмазын бабасынын, јүз он ики, јашы** кими сөз вә ифадәләрә ајырмаг, онлара к и м и н?, н е ч ә? вә н ә? суаллары вермәк гәтијјән дүзкүн дејилдир. Бурада јери кәлмишкән гејд едәк ки, синтактик тәһлил заманы к и м и н? суалындан, үмумијјәтлә, истифадә етмәк олмаз. Башга сөзлә десәк, бу суалла чүмлә үзвү (тамамлыг) мүәјјәнләшдирмәк фикри тамамилә сәһвдир.

Хәбәр ролунда ишләнән **вар** сөзүнә кәлдикдә исә демәк лазымдыр ки, о (вар), чүмләдә **вардыр** шәклиндә тәсәввүр едиләрәк мүәјјән һөкм билдирир. Мәсәлән, тәһлил етдијимиз чүмләдә **вардыр** хәбәри Солмазын бабасынын мәһз јүз он ики

Scanned with ACE Scanner

јашы олдуғуну билдирир вә даһа чох н ә д и р? суалына чаваб олур. Бу хәбәрин чаваб олдуғу суалын мүәјјәнләшдирилмәсиндәки башлычa чәтинлик, бизчә, **вар** сөзүнүн хәбәр шәкилчисиз ишләнмәси илә әлагәдардыр.

Белә бир һал (тәркибләрин парчаланараг мүхтәлиф чүмлә үзвләринә ајрылмасы вә онларын һәр биринә ајрылыгда суаллар верилмәси) мәсдәрләрлә, фе'ли бағламаларла тамамланан (формалашан) мүбтәдаларын, сәбәб вә мәгсәд зәрфликләринин изаһында да өзүнү көстәрир.

Тәдрис просесиндә бә'зи нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләринин мүәјјәнләшдирилмәсиндә бә'зән семантик—грамматик принсип суаллары сыхышдырараг арха плана кечирир. Грамматик категоријалар, форма ејнилији илә јанашы, суалларына көрә бир-бири илә гарышдырыларкән бу һал өзүнү даһа габарыг шәкилдә көстәрир. Буну нәзәрдән гачырдыгда чох заман форма вә суалча ејни олан исим сифәтлә, сифәт зәрфлә, мүбтәда гејри-мүәјјән васитәсиз тамамлыгла, тамамлыг зәрфликлә... гарышдырылыр, бунларын изаһы илә әлагәдар чидди сәһвләрә јол верилир. Шүбһәсиз ки, белә һалларда нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләринин чаваб олдуглары суаллардан дејил, сементик—грамматик принсипдән чыхыш етмәк лазым кәлир. Мәсәлән, тәчрүбә көстәрир ки, **гызыл саат, дәмир гапы, тахта көрпү** гәбилиндән олан биринчи нөв тә'јини сөз бирләшмәләринин биринчи тәрәфләри н е ч ә?, н ә ч у р? суаллары вериләрәк сифәт кими мүәјјәнләшдирилир. Һалбуки бу бирләшмәләрин биринчи тәрәфләри мә'наларына әсасән һәмишә исим кими изаһ едилмәлидир; белә ки, **гызыл, дәмир, тахта** сөзләри конкрет әшјаларын адларыдыр. Әлбәттә, һәр ики тәрәфи исимдән ибарәт олан белә бирләшмәләрин биринчи тәрәфләри чүмләдә тә'јин ролунда ишләнир. Буна көрә дә онлар морфоложи суала јох, синтактик суала (тә'јинин суалларына) чаваб олур.

Грамматик (синтактик) тәһлил заманы бә'зи сөзләрин тамамлыг вә јахуд зәрфлик олмасы даһа чох мүбаһисә доғурур. Белә ки, һәм н ә ј ә? н ә ј и? н ә д ә? һәм дә һ а р а ј а? һ а р а н ы? һ а р а д а? һ а р а д а н? суалларына чаваб олан бир груп сөзләр (мәсәлән, чантаја, ағачда, чајникдән) әксәрән зәрфлик, бә'зән исә тамамлыг кими изаһ едилир. Һалбуки **чантаја, ағачда, чајникдән** гәбилиндән олан сөзләр һәмишә тамамлыг кими мүәјјәнләшдирилмәлидир. Чүнки бу сөзләрдә, һәр шејдән әввәл, әшја—објект билдирмәк мәзмуну үстүнлүк тәшкил едир. Буна көрә дә белә сөзләрә һ а р а ј а?, һ а р а д а?, һ а р а д а н? суалларыны вермәкдән н ә ј ә?, н ә д ә?, н ә д ә н? суалларыны вермәк мәнтиги бахымдан даһа мәгсәдәујгундур. Бир дә мә'лумдур ки, зәрфлик ролунда ишләнән сөзләрдә һәмишә јер—мәкан билдирмәк хүсусијјәти үстүнлүк тәшкил едир. Буну ашағыдакы чүмләләри мүгајисә етдикдә даһа ајдын баша дүшмәк олар.

нәјә? нәдә? нәдән?

1. **Дәфтәри чантаја гојдум. Ағачда алма вар. Чајникдән чај суздум.**

һараја? һарада? һарадан?

2. **Завода екскурсијаја кетдик. Мәктәбдә көрүш олачагдыр. Дағдан сәс кәлди.**

Грамматик суалларла әлагәдар бир мәсәләни дә гејд едәк. Тәчрүбә көстәрир ки, бу вә ја дикәр нитг һисәси, еләчә дә чүмлә үзвүнә, тәк вә јахуд чәм һалда ишләнмәсиндән асылы олмајараг, суал һәмишә тәк һалда верилир вә беләликлә, мүвафиг гајда көзләнилмир. Һалбуки буну сүбут етмәјә еһтијач јохдур ки, чәм һалда чыхыш едән нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләринин чаваб олдуглары суаллар өз-өзлүјүндә чәмләнир. Мәсәлән, **Дүнәнки топланышда өзфәалијјәт дәрнәјинин үзвләри јахшы чыхыш етдиләр** чүмләсиндә **өзфәалијјәт дәрнәјинин үзвләри** мүбтәдасы чәм шәкилдә ишләндији үчүн онун чаваб олдуғу суал да чәмләнир (**кимләр?**). Бу чүмләнин **чыхыш етдиләр** мүрәккәб хәбәринин чаваб олдуғу суал (нә етдиләр?) һаггында да ејни сөзләри демәк олар. Белә олдуғу һалда, **өзфәалијјәт дәрнәјинин үзвләри мүбтәдасына** к и м?, **чыхыш етдиләр** хәбәринә исә н ә е т д и? суалларынын верилмәси һеч бир мәнтигә сығмыр; белә ки, иш көрән, јә'ни чыхыш едән өзфәалијјәт дәрнәјинин үзвү јох, үзвләридир (коллективдир). Демәли, к и м? суалы мүбтәданы (өзфәалијјәт коллективинин үзвләри) әһатә едә билмәдији, (башга сөзлә десәк, она ујғун кәлмәдији) кими, нә е т д и? суалы да хәбәри (чыхыш етдиләр) әһатә етмир, она ујғун кәлмир.

Дејиләнләрдән белә бир үмуми нәтичә чыхыр ки, грамматика тә'лиминдә, семантик—грамматик принсиплә јанашы, суалларын да мүһүм әһәмијјәти вардыр. Буна көрә дә тәдрис просесиндә грамматик суаллардан мәгсәдәујғун сурәтдә истифадә етмәк фајдалы вә зәруридир.

Scanned with ACE Scanner

ИНТОНАСИЈАНЫН ӨЈРӘДИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Әмир ЧӘФӘРОВ

М. Ф. Ахундов адына АПДИ-нин Азәрбајчан дили вә онун тәдриси методикасы кафедрасынын диссертанты

Интонасија Азәрбајчан дилиндә аз тәдгиг олунмуш фонетик һадисәләрдән биридир. Одур ки, орта мәктәб мүәллимләринин әдәби дил нормалары үчүн чох әһәмијјәтли олан шифаһи нитг һадисәси—интонасија һаггында нәзәри билијә бөјүк еһтијач вардыр. Бу мәгаләдә һәмин еһтијачы, гисмән олса да, өдәмәк мәгсәди гаршыја гојулмушдур.

Интонасија мәсәләси о гәдәр мүрәккәб вә рәнкарәнкдир ки, онун һаггында бир мәгаләдә әтрафлы данышмаг мүмкүн дејилдир. Она көрә дә бурада мүасир Азәрбајчан әдәби дили үчүн хас олан ади данышыг нормаларынын интонасија хүсусијјәтләриндән бәһс едәчәјик.

Бә'зи мүәллимләр һаглы олараг шакирдләрин шифаһи нитгинин касыб олдуғундан шикајәтләнир, лакин чох вахт буну доғуран сәбәбләри дүзкүн мүәјјәнләшдирә билмирләр. Доғрудан да, орта мәктәб мә'зунларынын чоху интонасија нормаларындан дүзкүн истифадә едә билмәдикләри үчүн онларын шифаһи нитги гуру, бә'зән исә анлашылмаз олур.

Фикримизчә, шакирдләрин шифаһи нитг мәдәнијјәтинин ашағы сәвијјәдә олмасынын мүһүм сәбәбләриндән бири Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсликләриндә интонасија хүсусијјәтләринин кифајәт гәдәр өјрәнилмәмәси илә әлагәдардыр, бә'зи мүәллимләр тәдрис просесиндә шакирдләрин јазылы нитгинин инкишафына фикир верир, онларын шифаһи нитгини нәзәрдән гачырырлар. Белә мүәллимләр унудурлар ки, шакирдин јазылы нитгини инкишаф етдирмәк үчүн, би-

ринчи нөвбәдә, онун шифаһи нитгини инкишаф етдирмәк лазымдыр. Мә'лумдур ки, јазылы нитглә шифаһи нитг бир-бириндән бир сыра хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир. Мәсәлән, шакирд јазы просесиндә мүәјјән имканлара малик олур: о сәрбәст фикирләшир, чүмләләри грамматик вә үслуби чәһәтдән дүзкүн гурмаг үчүн сөзләрдән јерли-јериндә истифадә едир, бурахдығы сәһвләрдән бә'зиләрини дүзәлдә билир вә с. Шифаһи нитг заманы исә шәраит тамамилә башга чүр олур. Бурада шакирд өз фикрини дүзкүн ифадә етмәкдән өтрү фикирләшмәјә вахт тапмыр. Онун (шакирдин) данышыг заманы јол вердији сәһв исә башгасы тәрәфиндән гавранылыр. Шифаһи нитг просесиндә шакирдин нөгсанларыны тутмаг вә арадан галдырмаг үчүн мүәллимин имканлары чох мәһдуд олур.

Е'тираф етмәк лазымдыр ки, бә'зи мүәллимләр һәлә дә шакирдләрин нечә јох, нә данышмалары илә марагланыр, онларын шифаһи нитг просесиндә јол вердикләри үслуб вә интонасија хәталарыны нәзәрдән гачырырлар. Һалбуки, мәктәбин әсас вәзифәси һәртәрәфли инкишаф етмиш коммунизм гуручулары јетишдирмәкдир.

Чалышмаг лазымдыр ки, орта мәктәби битирән һәр бир кәнчин нитги сәлис вә ифадәли олсун. Бу нәчиб арзунун һәгигәтә чеврилмәсиндә орта мәктәб мүәллимләринин үзәринә бөјүк вәзифәләр дүшүр. Проф. А. Абдуллајев һаглы олараг јазыр: «Күтләви мәктәб шакирдләрә, биринчи нөвбәдә, сөзләри интонасија илә саф вә сәлис ифадә етмәк бачарығы вермәли, онларын диксијаларында (јә'ни тәләффүзләринин, ифадәләринин ајдынлыг дәрәчәсиндә) олан нөгсанлары арадан галдырмалыдыр».*

Шифаһи нитгин көзәллији һәлә гәдим заманларда инсанларын нәзәрини чәлб етмишдир. Бир чох өлкәләрдә көзәл данышыг габилијјәтинә јијәләнмәк үчүн хүсуси дәрнәкләрдә мүвафиг тәмринләрдән истифадә едирмишләр. Ромалыларын дедији кими, натиглик анаданкәлмә дејилдир, инсан натиг кими һәјатда јетишир, формалашыр. Демәли, јахшы натиг олмаг, көзәл данышыг вәрдишләринә јијәләнмәк үчүн хүсуси тә'лим алмаг лазымдыр. Бизим кәнчләрин һамысы тәһсил

---

* Проф. А. Абдуллајев, «Нитг мәдәнијјәти вә натиглик мәһарәти һаггында», Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, 1968, сәһ. 38—39.

алыр. Бу мә'нада онларын көзәл нитг вәрдишләринә јијәләнмәк үчүн һәр чүр имканлары вардыр.

Көзәл нитг динләјичи вә ја охучунун мә'нәви аләминә тә'сир едәрәк ону руһландырыр, естетик зөвгүн инкишаф етмәсинә сәбәб олур. Ифадәли нитг габилијјәтинә јијәләнмәк үчүн дилимизин интонасија имканларындан дүзкүн истифадә етмәјин бөјүк әһәмијјәти вардыр. Бунун үчүн интонасија һаггында ајдын тәсәввүрә малик олмаг лазымдыр.

Интонасија мәсәләси XX әсрин әввәлләриндән бир сыра гәрб вә рус дилчиләринин диггәтини чәлб етмишдир. Гәрб дилчиләриндән М. Шубикер, Һ. Колман, Д. Чоунз, Р. Кингдон вә башгалары шифаһи нитгин интонасија хүсусијјәтләрини өјрәнмәјә башламышлар. Лакин мәсәлә елми чәһәтдән кифајәт гәдәр өјрәнилмәдијиндән интонасија һаггында дәгиг фикир сөјләнилмәмишдир. Бә'зи дилчиләр интонасијаны мелодија илә, бә'зиләри исә тонла ејниләшдирмишләр. Мәсәлән, инкилис дилчиси проф. Д. Чоунз јазыр: «Интонасија рабитәли нитг заманы сәс јүксәклијиндә баш верән дәјишиклик кими, јә'ни сәс телләринин еһтизазы нәтичәсиндә јаранмыш олан мусигили јүксәклијин дәјишмәси кими мүәјјән едилә биләр». Е. Амстронг вә И. Уордун фикринчә, интонасија дедикдә биз данышыг заманы сәс јүксәклијинин галхыб-енмәсини нәзәрдә тутуруг. Булардан фәргли олараг М. Матусевич, Л. Р. Зиндер, О. Ч. Дикушина, В. А. Артемов, В. А. Васиљев, Л. В. Шерба, Е. А. Брызунова вә башга рус фонетитләри интонасијаны мүрәккәб фонетик һадисә кими изаһ едир, онун тәркиб һиссәләри һаггында мә'лумат верирләр.

Совет дилчиләри интонасијанын тәдгиги саһәсиндә бөјүк мүвәффәгијјәт газанмышлар. Гејд етмәк лазымдыр ки, сон илләрдә Азәрбајчан дилчиләри дә интонасијаны тәдгиг етмәјә башламышлар. Мәсәлән, проф. Ә. М. Дәмирчизадә интонасија мәсәләсиндән бәһс едәрәк јазыр: «Интонасија сәсин учалмасы вә алчалмасы, сүр'әти, јә'ни нитгин сүр'әтлә вә ја арамла чәрәјаны, сәсин күчү, јә'ни нәфәс вермәнин, тәләффүзүн күчлү вә ја зәифлији, сәсин дурғулара парчаланмасы, дујғу бојасы, јә'ни горху, севинч вә даһа башга белә һисси һаллара көрә дәјишикликләрә уғрамасы кими рәнкарәнк чәһәтләрә малик бир һадисәдир»*.

* Ә. М. Дәмирчизадә, «Мүасир Азәрбајчан дилинин фонетикасы», В. И. Ленин адына АПИ-нин нәшријјаты, Бакы, 1960, сәһ. 139.

Интонасија барәдә филоложи елмләр намизәди С. Бабајев мараглы фикирләр сөјләјир. О, интонасијанын башлыча оларағ 5 компанентини мүәјјән едир вә һәр бири һаггында конкрет изаһат верир. С. Бабајев гејд едир ки, интонасија мүәјјән лексик тәркибә вә грамматик гурулуша малик нитг ваһидинин үнсијјәт мәгсәди илә мә'налы сәсләнмәсидир.[1]

Профессор Б. Әһмәдов дүзкүн олараг јазыр: «...Чүмләнин нәгли, суал, әмр, нида характери дашымасы, һәр шејдән әввәл, данышанын гаршыја гојдуғу мәгсәддән (ифадә етдији фикирдән) асылыдыр. Интонасија исә һәмин мәгсәди ифадә едән грамматик васитәләрдән биридир... Интонасија мәһз мә'нанын тәләбиндән доғур, онун ифадәсинә хидмәт едир. Она көрә дә мәктәбдә әввәл чүмләнин ифадә етдији мә'наны (чүмләдәки фикри), сонра она мүвафиг интонасијаны өјрәтмәк лазымдыр».[2]

Интонасија нитгин мелодијасыны (авазыны), темпини (сүр'әтини), ритмини, тембрини, чүмлә вурғусуну, тонуну, кәркинлијини вә фасиләсини әкс етдирән фонетик һадисәдир. Данышыг заманы чүмләни, бир нитг ваһиди кими, тәшкил едән интонасијадыр. Бу мә'нада чүмләни вә синтагмы мүвафиг интонасијадан ајры тәсәввүр етмәк олмаз. Бу вә ја дикәр дилдә интонасија о дилин ганунлары әсасында тәзаһүр едир вә мүәјјән дәрәчәдә милли характер дашыјыр. Бу бахымдан Азәрбајчан дилинин өз ганунлары әсасында јаранан интонасија хүсусијјәтләри вардыр. Данышыг заманы мүхтәлиф мүнасибәтләрин дүзүлүшүндән асылы олараг, мүхтәлиф интонасија нөвләри вә типләри јараныр. Данышыгда интонасијанын компанентләрини (тәркиб һиссәләрини) бир-бириндән ајрылыгда тәсәввүр етмәк олмаз. Онлар, бир ваһидин мүхтәлиф һиссәләри кими, һәмишә гаршылыглы әлагәдә олур вә бир-биринә тә'сир едир.

Интонасијанын дилдә ролу бөјүкдүр. Онун ашағыдакы функсијалары вардыр.

1. Интонасија нитги һиссәләрә бөлүр вә чүмләдә синтагмлар арасында сәрһәдди мүәјјән едир ки, бунун нәтичәсиндә нитгимиз анлашылыр.

[1] С. Бабајев. «Фе'ли бағлама тәркибли садә нәгли чүмләнин интонасија хүсусијјәтләри (диссертасија)», Бакы, 1965.

[2] Б. Әһмәдов, Снитаксисин тәдрисинә даир, «Азәрбајчан дилинин тәдриси». I һиссә, «Маариф» нәшријјаты, Бакы, 1965, сәһ. 233—234.

Scanned with ACE Scanner

2. Интонасија васитәсилә динләјичи чүмләнин коммуникатив нөвүнү (јә'ни суал, тәәччүб, әмр, хаһиш, нәсиһәт, горху, севинч, вә с. кими чүмләләри) мүәјјән едир.

3. Чүмләнин синтактик нөвүнүн (јә'ни нәгли, суал, әмр, вә нида чүмләләринин) ифадә едилмәсиндә башга үнсүр олмадыгда интонасијадан даһа чох истифадә олунур.

4. Шәхсләрә вә һадисәләрә емосија вә мүнасибәтимизи (емотив мәзмуну) билдирмәкдә интонасија бизә көмәк едир.

Фасилә данышыг заманы нитг чиһазынын өз фәалијјәтини мүвәггәти оларак дајандырмасы демәкдир. Фасилә әсасән фикрин дүзкүн ифадә едилмәсини тә'мин етмәјә, тәләффүзүн анатомик-физиоложи ритмини сахламаға вә мүәјјән нитг ваһидләри арасындакы сәдләри мүәјјәнләшдирмәјә хидмәт едир.

Интонасија васитәси илә нитгимиз мә'на тәркибиндән асылы олараг чүмләләрә, чүмләләр исә өз нөвбәсиндә синтагмлара (мә'на билдирән сөз групларына) ајрылыр. Фасилә исә синтагм илә сых әлагәдардыр. Одур ки, синтагмын нә олдуғуну изаһ едәк.

Л. В. Шерба бир вә ја бир нечә ритмик групдан ибарәт олан, данышыг (вә фикирләшмә) просесиндә семантик фикир ифадә едән фонетик варлығы синтагм адландырыр.

Демәли, чүмлә истәнилән шәкилдә синтагмлара ајрыла билмәз. Чүмләнин синтгамлара ајрылмасы үчүн синтактик, семантик вә фонетик принсип нәзәрә алынмалыдыр. Синтагма дахил олан сөзләр мүәјјән мә'на ифадә етмәли вә грамматик чәһәтдән әлагәли олмалыдыр. Һәр синтагмдан сонра фасилә едилмәлидир. Фасиләнин башлыча олараг ики нөвү вардыр:

1. Мәнтиги фасилә. 2. Психоложи (ифадәли) фасилә.

Мәнтиги фасилә чүмләнин мәзмунундан доғур вә онун позулмасы мә'нанын дәјишмәсинә сәбәб ола билир. Мәнтиги фасиләнин дилимиздә вәзифәси нитг просесиндә мә'нача әлагәдар олан сөзләри груп һалында бирләшдирмәк вә һәмин груплары бир-бириндән ајырмагдыр. Буну: **О, мүәллимин тапшырыгларыны һәмишә јеринә јетирәр вә дәрсләриндән ә'ла гијмәт алларды** — чүмләсиндә нәзәрдән кечирәк. Бу чүмлә үч синтагм кими тәләффүз едилә биләр. Мәнтигдән асылы олараг **о,** сөзүндән сонра фасилә едилмәлидир. Әкәр фасилә едилмәзсә, чүмләнин мүбтәдасы тамамлығын тә'јини кими анлашылар. Мәнтиги фасилә мүәјјән семантик вә синтактик ганунларла һесаблашмалы вә лазым олмајан јердә едилмәмәлидир. Психоложи фасилә исә һиссијјата хидмәт едир. Одур ки, психоложи фасилә дил ганунлары илә һесаблашмаја да биләр. О, һәмишә фәал, мәзмунча рәнкарәнкдир. Образлы шәкилдә десәк, психоложи фасилә ифадәјә һәјат верир.

Психоложи фасилә ифадәли сүкутдур. О, елә фасиләдир ки, сөзсүз данышыр. К. С. Станиславски психоложи фасиләнин јериндән данышаркән јазыр ки, мәнтиги вә грамматик чәһәтдән фасилә мүмкүн олмајан јердә психоложи фасилә асанлыгла чыхыш едир.

Темп нитгин һәр һансы һиссәләринин тәләффүзүнә сәрф олунан вахтла өлчүлүр. Нитгин темпини тә'јин етмәк үчүн бир санијә әрзиндә тәләффүз едилән һечаларын мигдарыны тапмаг лазымдыр. Мүхтәлиф данышыг стилләри нитгин сүр'әти илә мүәјјән едилир. Адәтән үч данышыг үслубу фәргләндирилир: нормал, јаваш вә сүр'әтли данышыг стили. Санијәдә 2—3 һеча тәләффүз едилән нитг јаваш, 3—6 һеча тәләффүз едилән нитг нормал, 5—9 һеча тәләффүз едилән нитг исә сүр'әтли нитг һесаб едилә биләр.

Тембр нитг сәсләринин өзләринә мәхсус фәргләндиричи кејфијјәтләридир. Бу, мүхтәлиф резонаторларын һәчминдән, гурулушундан вә формасындан асылыдыр. Тембр нитгин елә кејфијјәтидир ки, онун көмәји илә инсанларын сәсләри бир-бириндән фәргләнир. Биз әввәлдән бир нечә дәфә сәсини ешитдијимиз адамы көрмәдән белә, тембр васитәсилә сәсиндән танıјырыг. Тембр нитгә көзәллик верир ки, бу да нитгин тә'сирли олмасы үчүн мүһүм шәртләрдән биридир. Одур ки, тембр һәр шејдән әввәл, фәрдләрә мәхсус олан физики кејфијјәтдир.

Ритм нитгдә вурғулу һечаларын аз-чох дәрәчәдә ејни вахтдан сонра тәкрар олунмасыдыр. Адәтән, нитгдә бир нечә вурғусуз һеча әсас вурғу дашыјан бир һеча әтрафында топланыр ки, бу да данышыг заманы нитгә мүәјјән ритм верир. Нитгдә практик олараг үч тон дәрәчәси мүәјјән едилир: алчаг, орта вә јүксәк тон. Нормал данышыг адәтән орта тонда апарылыр.

Тәләффүзүн интенсивлији данышыг заманы әзәлә кәркинлији вә вурғулу һечалара сәрф олунан енержи илә тә'јин едилир. Азәрбајчан дилиндә кәркинлик нисбәтән аздыр. Чүнки дилимиздә вурғу, әсасән, аһәнкдар характер дашыјыр. Лакин ифадәли нитг заманы кәркинлик арта да биләр.

Scanned with ACE Scanner

Әсас тонун тезлији темпдән асылыдыр. Темп нә гәдәр артыг олса, тезлик интервалы бир о гәдәр кичик олачагдыр. Тезлик интервалы китгдә вурғулу һечалар арасындакы далға узунлуғу илә мүәјјән олунур.

Бу дејиләнләрдән ајдын олур ки, интонасија чох мүрәккәб бир фонетик һадисәдир.

Интонасија нитгин мелодија (аваз), фасилә (дурғу), темп (сүр'әти), тембр, ритм, тон кими кејфијјәтләрин мәчмусу вә нитг ваһидләринин мә'налы сәсләнмәсидир.

Мүрәккәб нитг һадисәси олан интонасијанын өјрәнилмәси әдәби дил нормаларына ријајәләнмәкдә бөјүк практик әһәмијјәтә маликдир. Јазылы нитг үчүн дурғу ишарәләринин нә гәдәр әһәмијјәти варса, шифаһи нитг үчүн дә интонасијанын бир о гәдәр әһәмијјәти вардыр.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри интонасијадан нечә истифадә етмәји шакирдләрә өјрәтмәлидирләр.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНИН КЕЈФИЈЈӘТИНИ ЈАХШЫЛАШДЫРАГ

(IX—X синифләр үзрә)

Јусиф ЈУСИФОВ
Исмајыллы шәһәр 1 нөмрәли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими

Јени програм вә дәрсликләрә кечилмәси илә әлагәдар олараг, мәктәбдә әдәбијјат дәрсләринин кејфијјәти хејли јахшылашдырылмыш, јени тә'лим үсулларынын тәкмилләшдирилмәси вә тәтбиги өз мүсбәт тә'сирини көстәрмәкдәдир. Сон илләрдә мәтбуат сәһифәләриндә јени дәрс, јени илә көһнә дәрсин фәргләри, тә'лим методларынын тәкмилләшдирилмәси вә тәтбиги барәдә кениш мүзакирәләр ачылмышдыр. Һазырда дөврүн мүәллимләр гаршысында гојдуғу башлыча вәзифә, јени програмлара вә дәрсликләрә кечмәклә әлагәдар олараг, дәрсин тәкмилләшдирилмәси, дәрсдә габагчыл метод вә пријомларындан истифадә олунмасыны, шакирдләрин јарадычы тәфәккүр фәалијјәтинин инкишафы вә онларын фәаллашдырылмасыны тә'мин етмәкдир.

Мүәллим мөвзуну дәрсдә там мәнимсәтмәк үчүн дәрсин һәр дәгигәсиндән сәмәрәли истифадә етмәлидир. Зәнк ичәри вурулан кими о синфә дахил олмалы, дәрсин биринчи дәгигәсиндән сонунчу дәгигәсинә кими иши елә гурмалыдыр ки, бир санијә дә бош кечмәсин вә сәмәрәли истифадә олунсун.

Инди әсас мәсәлә дәрсин кејфијјәтини јүксәлтмәк, јени програм материалларыны лазыми сәвијјәдә өјрәтмәк, савадлы, тәрбијәли, әмәксевәр, јүксәк естетик зөвгә малик олан шакирдләр јетишдирмәкдән ибарәтдир. Бу вәзифә рајонуму-

зун габагчыл дил вә әдәбијјат мүәллимләри тәрәфиндән устаглыгла јеринә јетирилир.

Өјрәтмәк аздыр—фәнни, мөвзуну шакирдләрә севдирмәк лазымдыр. Дәрсдә шакирдләрә ахтарышлар вә тәдгигатлар апармаг, һадисәләрин сәбәбләрини ашкара чыхармаг үзрә мүстәгил иш көрмәк үчүн дә имкан јаратмаг лазымдыр. Шакирдләрин фәалијјәтини күчләндирмәк, онларын мүстәгил нәтичәләр чыхармаг вә үмумиләшдирмәләр апармаг бачарығыны, газандыглары билик вә вәрдишләри тәчрүбәдә һәјата кечирмәк габилијјәтләрини инкишаф етдирмәк, мүәллимин әсас вәзифәсидир. Шакирд дәрсдә јени мөвзуну мәнимсәмәлидир ки, евдә лазыми ахтарышларла, әлавә китаблар охумаг, кинoја кетмәк, ев ишиндә валидејнләрә көмәк етмәк үчүн дә вахт тапсын.

Әдәбијјат сөз сәнәтидир. Мүәллим сөзлә тәрбијә етмәли, бәдии сөзүн тәрбијәви тә'сиринә наил олмалыдыр.

Мән, Һүсејн Чавидин јарадычылығы һаггында данышаркән онун бу мисраларына хүсуси диггәт јетирирәм:

Бәхтијарсан, әкәр чәкдијин әмәк
Чаһан сәркисинә версә бир чичәк.

Мән бу ше'рдән чыхан нәтичәни үмумиләшдирәрәк, инсан һәјатынын мә'насы, әмәјин маһијјәти, онун хошбәхтликлә әлагәси мәсәләләрини шәрһ едирәм. Азәрбајчан совет поезијасында азад әмәјин тәнтәнәсинә һәср олунмуш бәдии лөвһәләрдән, Сәмәд Вурғунун «Муған» поемасындан Сарван вә Манјаја һәср олунмуш парчалардан нүмунәләр кәтирирәм. Әмәк нәтичәсиндә һәмјерлиләримиз Сарван Салманов вә Аслан Османовун республикамызда кениш шөһрәт тапдыгларыны, јүксәлдикләрини сөјләјирәм. Бу мисаллар шакирдләрдә вәтәнпәрвәрлик, милли ифтихар вә онларда әмәјә мәһәббәт һисси ашылајыр.

Мән, әдәбијјат дәрсләриндә сөзүн тәрбијәви тә'сиринә, нитг инкишафына, синифдәнкәнар охунун тәшкилинә, јени програмларын тәләбләринә ујғун олараг шакирдләрин фәаллашдырылмасына наил олурам. X синифдә шакирдләрин чанлы дили көзәлләшдирән васитәләрин өјрәнилмәсинә хүсуси диггәт јетирирәм. Шакирдләрә тапшырыглар верир вә һәр бир шакирдин ахтарышлар апармасына, халг арасында ишләнән, лакин һәлә јазылы әдәбијјатда олмајан аталар сөзү, зәрб-мәсәлләр, сөз, термин вә диалектләрин топланмасына

наил олурам. Бә'зи шакирдләр кәндләримизин ады илә әлагәдар олан чохлу аталар сөзү топламышлар. Бу сөзләрин һәр бири бир кәшф, бир тәдгигатын нәтичәсидир. Бу тәдбирләр шакирдләрин чанлы дили мүкәммәл өјрәнмәләринә һәвәс ојадыр. Һеч тәсадүфи дејилдир ки, бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински дејирди: «Дилдә бүтүн халг вә онун бүтүн вәтәни һаканланмыш олур. Вәтәнин симасы, онун һавасы, физики һадисәләри, иглими, чөлләри, дағ вә дүзәнләри, мешә вә чајлары, фыртына вә туфанлары халг руһунун бүтүн јарадычылыг гүввәси илә ана дилиндә фикирләрә, шәкилләрә вә сәсләрә чеврилир».

Мән дәрсдә ән јахшы ше'р вә нәср парчаларыны мүмкүн гәдәр әзбәрдән дејир вә јери кәлдикчә шакирдләрә әзбәрләдирәм. Доғма вә зәнкин Азәрбајчан дилинин гајда-ганунларыны дәриндән өјрәдир, әдәбијјаты онлара севдирирәм. Чалышырам ки, һәр шакирдин өз фәрди китабханасы олсун, онлар китабхана китабларындан әсил мәдәни охучу кими истифадә етсинләр, китаблардан лазыми гејдләр, ситатлар көтүрсүнләр.

Ивановка орта мәктәбин мүәллими Марија Орлова да дайма јенилик ахтаран, дәрсләрини чанлы вә јүксәк сәвијјәдә апаран мүәллимләрдәндир. О, һәмишә дәрсдә проблем ситуасија јарадыр, мөвзуларын тәдрисиндә үмумиләшдирмәләрә, тәкрара, шакирдләрин зеһни инкишафына диггәт јетирир. Јени мөвзуну изаһ едәркән шакирдләрин көһнә биликләринә әсасланараг онларын гаршысында елә проблемләр гојур ки, шакирдләр дүшүнсүн, көһнә биликләрини јада салсын, мүгајисә апарсын вә арашдырсынлар... Онун рус дили дәрсләри даһа чанлы кечир. Шакирдләр нәзәри биликләрини әмәли һәјатда тәтбиг едир, көзәл вә савадлы јазыр, өз фикирләрини јазылы сурәтдә дүзкүн ифадә етмәји бачарырлар. О, шакирдләрә көзәл јазмаг, чанлы дили билмәк, көзәл нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк, әдәбијјаты севмәк, көзәл естетик зөвгә малик олмаг кими вәрдишләрә јијәләнмәләринә наил олур.

Е'тираф етмәлијик ки, һәлә дә мәктәбләримиздә дил вә әдәбијјатын тәдрисиндә нөгсанлар вардыр. Бә'зи мәктәбләрдә әдәбијјат фәннинин тәдриси сәвијјәси ашағыдыр, јазы нормалары лазыми сәвијјәдә јеринә јетирилмир, шакирдләрин шифаһи вә јазылы нитгиндә чидди гүсурлар өзүнү көстәрир, дәрсләр мүасир тәләбләр сәвијјәсиндә апарылмыр, тәдрисдә керидә галан шакирдләрлә әлавә мәшғул олунмур. Елә

Scanned with ACE Scanner

бунун нәтичәсидир ки, кечән ил ҮИЛКГИ вә ССРИ МН тәрәфиндән В. И. Ленинин анадан олмасынын 100 иллији илә әлагәдар олараг кечирилән «Ингилаб башланмышдыр, ингилаб давам едир»—мөвзуда инша јазылар мүсабигәсинин апарылмасында бә'зи мәктәбләрдә шакирдләр лазымынча иштирак етмәдиләр, иншанын јазылышында чәтинлик чәкдиләр.

Јени програмлара вә дәрсликләрә кечмәклә әлагәдар олараг, әдәбијјат тәдриси саһәсиндәки илк нәтичәләр көстәрир ки, һәлә бу саһәдә чидди гүсурлар вә чатышмамазлыглар да јох дејилдир. Белә ки, програмда көстәрилиб, лакин дәрсликдә изаһ едилмәјән—олмајан мөвзуларын өјрәнилмәси чәтинлик төрәдир. IX синифдә мүасир совет әдәбијјаты һаггында сөһбәт, X синифдә исә мүасир харичи әдәбијјатын өјрәнилмәсиндә ујғунсузлуглар вардыр. X синиф дәрслији көһнәлмишдир. Дәрсликдә Азәрбајчан совет әдәбијјатынын сон наилијјәтләри јохдур. П. Хәлиловун 1964-чү илдә нәшр олунмуш дәрлијә әлавә китабчасы һеч јердә тапылмыр, һәм дә көһнәлмишдир. Она көрә дә X синифин дәрслији програма ујғун олараг јенидән ишләнмәлидир. X синифләр үчүн әдәбијјат мүнтәхәбатынын олмамасы да әлавә чәтинлик јарадыр.

Кечән дәрс илиндән X синифләрдә Азәрбајчан дили кечилир—бунун нә мүкәммәл програмы вә нә дә дәрслији вардыр. Бу, кечән дәрс или үчүн ахырынчы ил һесаб едилирди, һалбуки, 1970—71-чи дәрс или үчүн дә Азәрбајчан дили тәдриси сахланылмышдыр. Белә олдуғу һалда нә үчүн онун дәрслији вә ја дәрслијә әлавә материалы—јардымчы әдәбијјаты олмасын. Бә'зи мүәллимләр бу сәатлары әдәбијјат дәрсләринә верир. Бу анлашылмазлыг да арадан галдырылмалыдыр. IX синфин бу илдән әдәбијјат мүнтәхәбаты вардыр, бу јахшыдыр. Лакин програмда, дәрсликдә нәдәнсә Н. Нәримановун «Баһадыр вә Сона» әсәри јох—«Надир шаһ» фачиәсинин өјрәнилмәси верилир. Иран һәјатындан олан мөвзулар М. Ф. Ахундов, Һ. Чавид вә башга јазычыларын јарадычылығы кечиләркән өјрәдилир. Јахшы оларды ки, програмда јенә дә әввәлкиләр кими «Баһадыр вә Сона» романы өјрәниләјди — даһа кениш шәкилдә тәкрар олунајды.

Һәмин синифдә Әбдүррәһим бәј Һагвердијевин јарадычылығы кечиләркән јахшы оларды ки, «Дағылан Тифаг» јох «Бәхтсиз чаван» фачиәси өјрәниләјди. IX—X синиф дәрсликләринин програма ујғун олмамасы да ишдә бә'зи чәтинликләрә сәбәб олур.

Дәрсдә техники васитә вә әлавә әдәбијјатын, әјани вәсаитин олмасы да јени програмларын тәләбләриндән доғур. Лакин бу вахта гәдәр В. Шекспирин «Һамлет» фачиәси, (көркәмли актјорумуз М. Мәммәдовун ифасында) вал (лент јазысы) да олмамасы әсәрин даһа әјани вә чанлы кечмәсинә мане олур.

Јахшы оларды ки, «Өлүләр» комедијасындан Искәндәрин монологу, Ч. Чаббарлынын «Од кәлини» фачиәсиндән Елханын монологу көркәмли актјорларын ифасында јазылмыш валлар бурахылајды. Бунлар шакирдләрин естетик зөвгүнү инкишаф етдирәрди.

IX—X синифләр үчүн әдәбијјат нәзәријјәси дәрслијинин олмамасы, дәрсликдә бу һагда мә'луматын аз верилмәси дә чидди чәтинликләр төрәдир. Нечә илләрдир ки, белә бир китабын јазылмасы, чапда олмасы барәдә мәтбуат хәбәрләри адичә бир хәбәр олараг галыр — бу китабса чап олунуб гуртармыр. «Маариф» нәшријјаты мәктәблинин лүғәти, мәктәблинин тәгвими китабларыны да дәрсликләр кими ардычыл олараг нәшр етмәлидир.

Рус дилиндә олдуғу кими, мәктәблиләрин өјрәндикләри бәдии әсәрләр вахташыры олараг мәктәблинин китабханасы серијасы илә бурахылмасы да фајдалы оларды. Мәктәб китабханаларында лазымынча белә әсәрләр јохдур. Она көрә дә инди мәктәб китабханаларынын вәзијјәти һаггында да дүшүнмәк лазымдыр. Јахшы оларды ки, нәшријјатларымыз «Азәрбајчан јазычыларынын һәјатындан атмачалар, һикмәтли сөз вә афоризмләр, әдәби викториналар...» кими мараглы китабчалар бурахајды. Белә китаблар шакирдләрин билијини дәринләшдирәр, әдәбијјата марағыны артырарды.

Scanned with ACE Scanner

ИФАДӘ ЈАЗЫ

Нағы КҮНӘШЛИ

V—VIII синифләрдә мүхтәлиф јазы нөвләриндән истифадә едилир. Бунлардан бири дә ифадә јазыдыр. Ифадә јазы— синифдә вә ја синифдәнхарич охунмуш әсәрин (һекајә, очерк, повест вә с.) вә јахуд онун бир һиссәсинин мәзмунуну јаддa сахлајыб, ардычыл сурәтдә өз сөзләри илә јазмаг демәкдир.

Ифадә јазы шакирдләрин нитг мәдәнијјәтини јүксәлдир, сөз еһтијатыны зәнкинләшдирир, башгасынын фикрини дүзкүн баша дүшмәјә вә ону ардычыл ифадә етмәјә алышдырыр.

Шакирдләр һәлә ибтидаи мәктәбдә ифадә јазмаг гајдасы илә таныш олурлар. Онлар синифдә охудуглары кичик һекајәләрин мәзмунуна аид ифадә јазаркән, бунлардакы әсас һадисәләри сечмәји, мәтнин мәзмунуну әлагәли сурәтдә өз сөзләри илә јазмағы вә с. өјрәнирләр.

V—VIII синифләрдә ифадә јазылар һәм дил, һәм дә әдәби гираәт дәрсләри илә әлагәдар апарылыр. Белә јазылар башлыча олараг бу синифләрин әдәби гираәт програмы әсасында кечилән вә ја синифдәнхарич охунан бәдии әсәрләрин мәзмунуну мүхтәлиф планда јазмаға һәср едилир. Чүнки ифадә, мүәјјән бир јазы нөвү олмагла, һәм дә охунан бу вә ја дикәр әдәби әсәрин даһа дәриндән мәнимсәнилмәси ишиндә мүәллимә көмәк едир.

Бә'зи мүәллимләр ифадәјә садә бир јазы нөвү кими бахырлар. Бу доғру дејилдир. Бу, шакирдләрин јазылы нитгиндә ифадәнин мүһүм ролуну јахшы баша дүшмәмәк вә онун әһәмијјәтини дүзкүн гијмәтләндирмәмәк демәкдир. Ифадә јазаркән шакирдин гаршысында ики әсас мәгсәд дурур: 1) охунмуш мәтни мәнимсәмәк вә 2) мәнимсәнилмиш мәтни ардычыл олараг өз сөзләри илә ифадә етмәк.

Һәр бир ифадә јазыда үч чәһәти мүәјјән етмәк мүмкүндүр: а) мәзмуну; фикир вә образлары; б) фикирләрин мәнтиги сырасы; в) үслуб, фикри там вә дүзкүн ифадә етмәк үчүн сөз формалары.

* * *

План тутмаг V—VIII синифләрдә шакирдләрә өјрәдилмәси зәрури олан ән фајдалы вәрдишләрдән биридир.

План тутмаг мүәјјән әсәрин бир-биринә бағланмыш һадисәләрини тамамланмыш һиссәләрә ајырмаг демәкдир. Шакирдләр ифадә јазыја башламаздан әввәл план тутмаг ишини әсаслы сурәтдә билмәлидирләр. Буна көрә дә мүәллим охунмуш әсәрин планыны тутмаг, плана әсасән ону нағыл етмәк, һадисәләрә ајырмаг вә с. үзәриндә шакирдләри тез-тез ишләтмәлидир. План үзәриндә апарылан белә чалышмалар әдәби әсәрләрин мәзмунуну јахшы мәнимсәмәк үчүн дә шакирдләрә чох көмәк едир.

Демәли, план тутмаг шакирдләрә охудуглары китаб вә мәгаләләрин мәзмунуна јијәләнмәк вә ону даһа јахшы баша дүшмәк, ардычыл сурәтдә бир фикри ифадә етмәк үчүн ән јахшы васитәдир. Буна көрә дә нәинки V—VIII, һәмчинин јухары синифләрдә дә бу иш давам етдирилмәли вә мөһкәмләндирилмәлидир. Лакин чох тәәссүф ки, бә'зи мүәллимләр план тутмаг јолларыны шакирдләрә өјрәтмәкдә өзләринә зәһмәт вермәк истәмирләр. Бунун нәтичәсидир ки, һәтта, X синфи гуртаран шакирдләр ән садә план тутмагда, өз фикрини ардычыл ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Кечән дәрс илиндә V—VIII синифләрдә ифадә јазылар вә IX—X синифләрдә әдәбијјатдан јазылы имтаһанлар, али мәктәбләрә гәбул имтаһанларынын нәтичәси буну бир даһа сүбут етди.

Мә'лум олдуғу кими, шакирдләр һәлә ибтидаи синифләрдә суал чүмләси (мәсәлән, Камал нә чүр ушаг иди?) вә јахуд да нәгли чүмлә шәклиндә план гајдаларыны өјрәнирләр.

Бурада шакирдләр охудуглары һекајәләри даһа кичик вә тамамланмыш һиссәләринә ајырыр, һекајәнин әсас вә икинчи дәрәчәли һадисәләрини сечә билмәк вәрдишини әлдә едирләр. Беләликлә, V синфә гәдәр шакирдләр план һаггында мүәјјән анлајыш алмыш олурлар. Планы һәм садә, һәм дә мүрәккәб шәкилдә тутмаг олар.

Мүрәккәб планла садә план арасында әсас фәрг бундан ибарәтдир ки, садә планда әсәрин анчаг әсас һиссәләри, баш

һадисәләри мүәјјән едилир. Мүрәккәб планда исә һәр бир һадисә кичик тәфсилатына да ајрылыр. Буна көрә дә мүәллим шакирдләрә әввәлчә шифаһи олараг садә план тәртиб етдирмәли, сонра да садә планы кичик тәфсилатына ајырмаг үзәриндә онлары чалышдырмалыдыр.

Шакирдләр мүрәккәб планда һәр әсас маддәни сыра рәгәмләри илә вердикдән сонра, баш маддә илә әлагәдар олан кичик һадисәләри ади рәгәмләрлә, һәм дә әлифба сырасы илә јазырлар.

Ибтидаи мәктәбдә шакирдләрин план тутмаг һаггында мүәјјән вәрдиш алмаларына бахмајараг, Х. Әлијева V синифдә дә бу иши давам етдирир. О план тутмаг үчүн ајырдығы дәрсин кедишини беләә тәшкил едир:

1. Мүсаһибә апарыр. Бу мүсаһибәдә: а) охумаг вә планы тутулачаг әсәр әтрафында шакирдләрә тәсәввүр вә анлајыш верир: б) шакирдләр әсәри һиссәләрә бөлүр вә бунлара ујғун сәрлөвһәләр фикирләшиб тапырлар.

2. Һекајә бүтөв охунур.

3. Синиф гаршысында беләә бир суал гојулур: охунмуш мәтни нечә әсас һиссәјә ајырмаг олар? Бу суала там чаваб вермәк үчүн шакирдләр һәмин мәтни китабдан бир дәфә тәкрар охујур, һиссәләри вә бунлар арасындакы һүдуду мүәјјәнләшдирирләр.

4. Һиссәләр мүәјјән едилдикдән сонра шакирдләр һәр һиссәдәки әсас фикирләри ајырыр, бунлары јенидән бир дә охујурлар. Бунлара әсасән исә сәрлөвһә фикирләшиб сыра илә дәфтәрләринә јазырлар.

5. Бүтүн мәтни јадда сахлајыб мөһкәмләндирмәк үчүн шакирдләр әсәри бир дә охујурлар. Мүәллим исә шакирдләрә мувафиг һиссәнин (планын) әввәлчә сәрлөвһәләрини, сонра исә плана чаваб олан јерләри китабдан охумағы тәклиф едир. Беләә оху заманы мәтн ајдын олараг һиссәләрә ајрылмыш олур. Бу гајда илә мәтнин планлашдырылмасы тамамланыр. Планлашдырылма иши гуртардыгдан сонра мүәллим бүтөв вә јахуд да онун ајры-ајры һиссәләрини план үзрә шакирдләрә нағыл етдирир.

Бундан әлавә, мүәллим габагчадан синфә һазыр план да верир. Бу исә план үзрә мәтни һиссәләрә ајырмаг, һәр һиссә арасындакы һүдуду мүәјјән етмәк үчүн чох әһәмијјәтлидир.

Шакирдләр план тәртиб етмәк гајдасыны өјрәндикдән сонра, онлар мүәллимин мәсләһәти илә синифдә мәтни охумагла бүтүн иши (ев тапшырығыны вә јохлама јазы ишини) сәрбәст јеринә јетирирләр. Бә'зән дә мүәллим әксинә едир. План тутмаг ишини гуртардыгдан сонра мәтни јенидән охујур, шакирдләр планын тәртибиндә бурахдыглары нөгсанлары дүзәлдирләр.

Дејилдији кими, план—көмәкедичи характер дашымалыдыр. Бу иши мүәллим еләә тәшкил етмәлидир ки, шакирдләр әмәли олараг план тәртибинин әһәмијјәтини баша дүшсүнләр.

Планын мүхтәлиф формада тәртиб олунмасыны Х. Әлијева (Учар рајонундакы 3 нөмрәли мәктәбин мүәллими) охунан әсәр үзәриндә әјани олараг өјрәдир.

1) суал чүмләси формасында;
2) нәгли чүмлә формасында;
3) адлыг чүмлә формасында;
4) гарышыг формада (һәм суал чүмләси, һәм нәгли чүмлә, һәм дә адлыг чүмләләрлә).

Мәсәлән, V синифдә «Әдәби гираәт» китабында Һ. Меһдинин «Абшерон» романындан верилмиш һиссә үзрә («Имтаһан») Х. Әлијева шакирдләрә ашағыдакы планы тәртиб етдирмишдир:

I. Суал чүмләләрилә:

1. Таһир нә үчүн Бакыја кәлмишди?
2. Уста Рамазан Таһири нечә гаршылады?
3. Уста Рамазан Таһирә Киров һаггында нә сөһбәт етди?

II. Нәгли чүмләләрлә:

1. Таһир ишләмәк үчүн Бакыја кәлмишди.
2. Уста Рамазан Таһири бөјүк бир сәмимијјәтлә гаршылады.
3. Уста Рамазан Таһирә Кировла олан достлуғу һаггында мараглы сөһбәт етди.

III. Адлыг чүмләләрлә:

1. Таһирин Бакыја кәлмәси.
2. Илк имтаһан.
3. Әзиз хатирә.

IV. Гарышыг формада:

1. Таһир нә үчүн Бакыја кәлмишди?
2. Илк имтаһан.
3. Уста Рамазан Таһирә Кировла олан достлуғу һаггында мараглы сөһбәт етди.

Scanned with ACE Scanner

План тәртибини шакирдләрә өјрәтдикдән сонра ифадә јаздырмаға башламаг лазымдыр. Ифадәнин мүхтәлиф нөвләри вардыр.

Програм үзрә «Васитәли вә васитәсиз нитг» бәһси VIII синифдә дәрс илинин ахырында кечирилир, лакин шакирдләр бу бәһслә һәлә ибтидаи мәктәбдән әмәли олараг таныш олурлар. Буна көрә дә Хавәр мүәллим V—VI синифләрдә васитәсиз нитги васитәли нитг илә әвәз етмәк үзәриндә дә ифадә јазы апарыр. Беләә һалларда шакирдләр васитәли нитгдән даһа асан истифадә едирләр. Бу иши о, хүсусилә VII—VIII синифләрдә дә давам етдирир.

Ифадәнин мараглы нөвләриндән бири дә шакирдләрә иштирак едән шәхсләрин биринин дили илә әсәрин мәзмунуну ифадә јазмаг тапшырығы вермәкдир. Ифадәнин бу нөвү бир гәдәр чәтин олдуғу үчүн мүәллим бу ишә VI синифдән башлајыр. Ифадә јазынын бу нөвү инша јазы илә бирләшир. Чүнки бу јазыја башламадан әввәл бир чох јарадычылыг моментләрини: һекајәни баша дүшмәји вә бурада иштирак едән шәхсләрин психолокијасыны өјрәнмәк тәләб олунур.

Әсәрин мәзмунуну нағыл едән, шәхси дәјишмәклә (бир гајда олараг биринчи шәхси үчүнчү шәхслә) апарылан јазы нөвүнә дә Хавәр мүәллим V синифдән башлајыр.

Бүтөв бир повестдән, һекајә вә очеркдән тамамланмыш бир һиссәни вә ја бир фәсли ифадә јаздырмаг да јахшы нәтичә верир. Бу нөв ифадә јазы иши апараркән, мүәллим шакирдләрин јазачағы һиссәни ифадәли охујур. Шакирдләр мүәллимин гираәтиндән сонра јазылмасы габагчадан тапшырылан һиссәни ајырыб јазырлар.

Бурада шакирдләр ифадә јазы үчүн башланғыч вә нәтичәни өзләри сәрбәст олараг мүәјјән едирләр. Онлар ифадәјә һарадан башламағы вә һарада гуртармағы дүзкүн анламаг— нағыл етмәк техникасыны мәнимсәјирләр. Буна көрә дә белә тапшырыг үзрә ифадәнин дә әһәмијјәти вардыр.

Әкәр мәтн кенишдирсә, јә'ни новелла вә јахуд повестдирсә, белә һалларда гыса (јығчам) ифадә јаздырмаг да фајдалыдыр. Бурада башлыча мәгсәд, әсәрин мәркәзи һиссәсини— фабуласыны ајырмагдан ибарәтдир.

Белә бир ифадә јазмаға һазырлашаркән, ола биләр ки, шакирд әввәлчә кениш ифадә јазсын, лакин сонрадан әсәрдәки һадисә вә ифадәләри гыса бир шәклә салсын.

Х. Әлијева бу нөв јазы ишиндән VII—VIII синифләрдә даһа чох истифадә едир. Бунунла да о, шакирдләри сөзчүлүкдән узаглашдырмаға наил олур.

Бу, шакирдләри кениш бир фикри гыса, јығчам ифадә етмәјә алышдырыр, онлары јазылачаг мәтнин мәзмуну илә јахындан таныш олмаг вә шүурлу сурәтдә ону мәнимсәмәјә мәчбур едир.

Гыса ифадә үчүн мүәллим «Ифадә мәтнләри» мәчмуәсиндән (М. Асланов) мәтн сечир вә бунун јығчам јазылмасыны шакирдләрә тапшырыр.

Шакирдләр бу заман, әсәрдәки әсас һадисәләри әһатә едәрәк, повестин мәзмунуну көстәрилмиш һәчмдә јазырлар. Сонра исә онлар јазыларыны бир даһа охујур, артыг ифадә вә сөзләри ихтисар едирләр. Беләликлә, шакирдләр ифадәни даһа гыса вә даһа јығчам јазмаға алышырлар.

Ифадә јазы һаггында үмуми методик гејдләр

Биз јухарыда ифадә јазынын гојулушу һаггында тәләб олунан методик принсипләри көстәрдик. Инди исә ифадә јазынын үмуми мәсәләләриндән данышачағыг.

Ифадә мәтнини нечә охумалы?

Ифадә јазмаг үчүн ајрылмыш мәтн ајдын, дүзкүн вә ифадәли охунмалыдыр. Бә'зи мүәллимләр ифадә мәтнини шакирдләрә охудурлар. Белә һаллар исә јазынын кејфијјәтини ашағы салыр. Чүнки, бә'зән шакирдләр мәтни кифајәт гәдәр дүзкүн вә ифадәли охумағы бачармырлар.

Ифадә мәтнини нечә дәфә охумалы

Ифадә јазы үчүн ајрылмыш мәтнин охунмасы мүхтәлиф шәртләрдән: а) мәтнин характериндән; б) тапшырығын һәчминдән вә характериндән; в) шакирдләрин јаш вә тәчрүбәләриндән асылыдыр. Јазылачаг мәтн һәчмчә бөјүк, сүжет е'тибары илә мүрәккәбдирсә, Х. Әлијева белә һалларда ики дәфә охујур.

Әкәр, шакирдләр һекајәнин мәзмунуну, бурадакы һадисәләри, фактлары јахшы мәнимсәмишләрсә, мүәллим мәтни бир дәфә охумагла кифајәтләнир.

Ифадә үчүн ше'рләр вермәк дүзкүндүрмү?

Scanned with ACE Scanner

Х. Әлијева ифадә јазы үчүн нәгли характер олан ше'рләрдән, хүсусилә тәмсилләрдән дә истифадә едир. Шакирдләрин јазылы ифадә бачарығыны инкишаф етдирмәк үчүн бәдии мәтнләрин дә бөјүк әһәмијјәти вардыр.

Х. Әлијева ифадә үчүн мәтн сечәркән шакирдләрин јаш хүсусијјәтләрини, билик сәвијјәләрини, бачарыг вә бәдии зөвгләрини дә нәзәрә алыр. Бундан әлавә, мүәллим һәм ифадәјә һазырлыг ишини, һәм дә јазынын бир дәрсдә јазылыб гуртармасыны нәзәрә алмағы да унутмур.

Ифадә јаздырманын техникасы нечә олмалыдыр?

Јазыда шакирдләрин мүвәффәгијјәт газанмалары үчүн мүәллим ифадә јаздырмаг техникасыны јахшы билир. О, ифадә јазыны ашағыдакы план үзрә јаздырыр:

1. Јазылачаг ифадә мәтнини «Ифадә мәтнләри» мәчмуәсиндән мүәјјәнләшдиририр.

2. Нөвбәти јазы дәрсиндә һәмин парчаны бир вә ја ики дәфә (бу һагда габагда көстәрилмишдир) синифдә ифадәли вә ајдын бир сурәтдә охујур; шакирдләр исә һеч бир шеј гејд етмәдән диггәтлә мүәллими динләјирләр.

3. Ифадә үчүн план тутулур (шакирдләрлә бирликдә).

4. Мәтн һәмин план әсасында јазылыр;

5. Шакирдләр ифадәни јаздыгдан сонра јохлајыр, лазыми дүзәлиш едир вә мүәллимә гајтарырлар.

Бундан әлавә, Хавәр мүәллим ифадә мәтниндә шакирдләр үчүн јазылышы чәтин олан адлары, истилаһлары, ајры-ајры сөзләри јазы тахтасында јазыр вә изаһ едир. Буну исә о, мәтни охудугдан сонра едир.

Ифадә јазынын тәсһиһи. Јазы ишләриндә мүһүм чәһәтләрдән бири дә онун тәсһиһ едилмәсидир. Јазы ишинин бу сон мәрһәләси дүзкүн тәшкил едилмәзсә, мүвәффәгијјәт дә аз олар. Тәсһиһдән мәгсәд, шакирдләрин мүәјјән бир мәтни ешитдикдән вә ја охудугдан сонра орадакы фикирләри ардычыл сурәтдә верә билмәк бачарығыны вә онларын савад дәрәчәсини мүәјјәнләшдирмәк, бурахылмыш нөгсанларын кәләчәк јазыларда бир даһа тәкрар олунмамасы үчүн тәдбирләр көрмәкдән ибарәтдир.

Јазынын тәсһиһи онун характериндән вә синифдән асылыдыр. Јазы ишини, планын дүзкүн тәртиб олунмасыны тәсһиһ едиркән (әкәр план шакирдләр тәрәфиндән тәртиб едилмиш-

сә) ардычыллыға, һадисәләрин верилмәсинә, сәбәбләрини вә заман әлагәләринин нечә баша дүшүлдүјүнә диггәт јетирир.

VI синиф шакирдләринин јазыларыны тәсһиһ едиркән, шакирдләр тәрәфиндән мүрәккәб планын нечә тәртиб олунмасыны вә фәргләндирилмәсини, бунларын әјани, һәм дә бәдии сурәтдә нечә ифадә едилмәсини нәзәрә алыр. Нәһајәт, VII синифдә, VI синифдә тәләб олунанларла бәрабәр шакирдләрин һекајәдә иштирак едән шәхсләрин характер әламәтләрини нечә баша дүшдүкләрини вә бунлары ардычыл вә там шәкилдә јазмаг бачарыгларыны мүәјјәнләшдирир.

Бу ишарәләр һаггында мүәллим шакирдләрә әтрафлы мә'лумат верир.

Бундан әлавә Х. Әлијева јазы мәтнинин ахырында онун мүвәффәгијјәт вә нөгсан чәһәтләринә аид гејдләр дә јазыр. Мәсәлән, «Јазыда ардычыллыг јохдур», «Плана риајәт едилмәмишдир», «Тәмиз вә сәлигәли јаз!», «Јазы заманы диггәтли ол!» вә саирә.

Ифадә јазынын гијмәтләндирилмәси

Јазы ишини тәсһиһ етдикдән сонра мүәллим ону гијмәтләндирир. Јазы ишинин гијмәтләндирилмәсинә исә о чох чидди јанашыр.

Тәчрүбә көстәрир ки, јазы иши дүзкүн гијмәтләндирилмәдикдә, бу, шакирдләр арасында наразылыға сәбәб олур.

Бунун үчүн дә мүәллим Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин гијмәт нормаларына чидди риајәт едир.

Мүәллим ифадә јазыны гијмәтләндирәркән, ашағыдакы чәһәтләринә диггәт јетирир:

1. Јазынын мәзмуну вә ардычыллығы;

2. Ҹүмләләрин синтактик чәһәтчә гурулмасына (узлашмаја, чүмләдә сөзләрин сырасына, мүрәккәб чүмләјә, васитәли вә васитәсиз нитгә вә саирә).

3. Имла вә дурғу ишарәси чәһәтинә.

4. Үслуб чәһәтинә (охшарлыг, нитгин ајдын олуб-олмамасы, синонимләрдән истифадә вә с.).

Ифадә јазынын синифдә тәһлили

Мүәллим ифадә јазыны тәсһиһ етмәк вә гијмәтләндирмәклә кифајәтләнмәмәлидир. Јазы ишләриндә мүәјјән едилән јахшы вә пис чәһәтләри груплашдырараг, синифдә тәһлил етмәлидир.

Scanned with ACE Scanner

Белә тәһлилләр сәһв бурахмаг һаллары илә мүбаризә апармаг үчүн әсас шәртдир. Хавәр мүәллим мәһз белә едир. О, белә тәһлилләри хүсуси саатларда, синифдәнкәнар мәшғәләләрдә вә јахуд да јазы ишинә башламадан 10—15 дәгигә габаг апарыр. Бу мәгсәдлә мүәллим мүхтәлиф кејфијјәтдә јазылмыш иши (јахшы, орта, пис) сечир, шакирдләрин диггәтини дағытмамаг үчүн дәфтәрләри пајламыр. О, јазыларын мүвәффәгијјәт вә нөгсанлары һаггында шакирдләрә мә'лумат верир. Мүәллим јахшы јазы ишини учадан охујараг шакирдләрлә бирликдә бунун јахшы чәһәтләрини мүәјјәнләшдирир, сонра исә башга јазынын чатышмајан чәһәтләри үзәриндә дајаныр вә бунлары изаһ едир. Јазы ишинин бу вә ја дикәр нөгсанларыны охујаркән мүәллим, сәһв бурахмыш шакирдә бу јерләри тапмағы вә тәсһиһ етмәк гајдасыны өјрәдир. Јазысында ардычыллығы көзләмәјән шакирдләрлә мүәллим ајрыча сөһбәт едир вә бурахылмыш сәһвләри онлара әтрафлы баша салыр. Һәмин јазыны дүзәлтдикдән сонра, көчүрмәји шакирдә тапшырыр.

Бүтүн ифадә јазыларын тәһлилини ашағыдакы план үзрә апарыр:

а) ифадә мәтнин әсас мәзмуну мәнимсәнилмишдирми?

б) плана риајәт едилмишми?

в) һансы образлы ифадәләр сахланылмыш, һансылары јени әлавә олунмушдур?

г) сәрлөвһә дүзкүн тапылмышмы?

ғ) һансы дурғу ишарәси вә характерик имла сәһвләри бурахылмышдыр?

МИКАЈЫЛ РЗАГУЛУЗАДӘНИН НАҒЫЛЛАРЫ

Заһид ХӘЛИЛОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин мүәллими

Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты тарихиндә М. Рзагулузадә көркәмли јер тутур. Онун јаратдығы мәнзум нағылларда тәрбијәви фикирләр үстүнлүк тәшкил едир. Буна көрә дә һәмин нағылларын педагожи бахымдан тәһлили дә әһәмијјәтлидир.

Микајыл Рзагулузадә шифаһи халг әдәбијјаты илә, хүсусилә нағылларла бағлы олан бир сәнәткардыр. Онун ајры-ајры ше'рләриндә халг нағылларынын мотивләринә, тәсвир вә ифадә васитәләринә раст кәлирик. Шаирин јаратдығы нағыллар әһәмијјәтли вә тәрбијәви тә'сир күчүнә маликдир. «Овчу Елишлә гочаг Ајтәкин нағыллары» силсиләсиндән јазылмыш 4 нағыл шаирин јарадычылығында бир мәрһәлә тәшкил едир.

«Арыларла ајылар», «Овчу Елишлә гочаг Ајтәкин нағыллары» силсиләсинин биринчи нағылыдыр. Бу нағылларын ајры-ајрылыгда тәһлилинә кечмәздән әввәл онларын һамысына хас олан үмуми бир чәһәти гејд етмәк фајдалыдыр.

Бу әсәр көстәрир ки, шаир халг нағылларынын бәдии-естетик маһијјәтини, онун тәрбијәви хүсусијјәтини, сәнәткарлыг чәһәтләрини диггәтлә изләмиш вә мәнимсәмишдир. Халг нағылларына хас олан бир сыра үмуми чәһәт; һејванларын, гушларын бир-бирилә сөһбәти, мәнфи гүввәләрә нифрәт, хејир гүввәләрин шәр гүввәләр үзәриндә гәләбәси, оптимизм вә саир кејфијјәтләр бу нағылларын әсас мәзијјәтини тәшкил едир.

Бу нағыллар бир әсәрин ајры-ајры фәслини тәшкил етсә дә онларын һәр бирини мүстәгил бир нағыл һесаб етмәк олар. Сүжет биткинлији, тәсвир олунан һадисәләрин там бир фикри ифадә етмәси, бу нәтичәјә кәлмәјә имкан верир. Шаир

Scanned with ACE Scanner

өз әсәриндә халг нағылларынын бир сыра хүсусијјәтини сах-ласа да бу жанра хас олмајан, лакин нәтичә е'тибарилә јах-шы тә'сир бағышлајан бир сыра әлавәләр дә етмишдир. Мә-сәлән, «Арыларла ајылар»—јаз нағылы, «Тајгулаг довшан-ла ачкөз чанавар»—јај нағылы, «Боз бүлбүлүн нәғмәләри»—пајыз нағылы, «Овчу Елиш овда»—гыш нағылы адланыр. һәр нағыл һәмин фәслә ујғун тәсвирлә башланыр:

Јазда мешә нә гәшәнкдир,
Бүлбүл учур будаг-будаг.
Күлдән-күлә гонур ары
Јер дә, көј дә рәнкбәрәнкдир
Көј, гырмызы, јашыл, сары...
(«**Јаз нағылы**»ндан).

Күн кечмиш, ај доланмышды,
Јаз кетмишди, јај кәлмишди.
Күндүзләр чох узанмышды,
Кечәләр чох көдәлмишди.
(«**Јај нағылы**»ндан).

Јај гуртарды, кәлди пајыз,
Сәһәр, ахшам һава сәрин.
Шух рәнкләри солду бүтүн
Јарпагларын, чичәкләрин.
(«**Пајыз нағылы**»ндан).

Гыш кәлмишди
Күндән-күнә
Сојумушду бәрк һавалар
Әсир күләк,
Гылынч кими кәсир күләк
Лопа-лопа јағырды гар.
(«**Гыш нағылы**»ндан).

һәр бир фәслин өзүнәмәхсус чизкиләри нағылын кири-шиндә тәсвир олунур. Бундан сонра исә нағыл башланыр.

«Арыларла ајылар» бир нөв «Овчу Елишлә гочаг Ајтә-кин нағыллары» әсәринә кириш тә'сири бағышлајыр. Санки мүәллиф кәләчәк нағылларда мешәнин е'чазкар гојнунда—һејванат аләминдә баш верән мараглы әһвалатлардан бәһс едәчәјини әввәлчәдән вә'д едир. Нағыл бирдән-бирә охучу-нун көзләмәдији бир тәсвирлә, нечә дејәрләр «конфликт»лә башлајыр:

Вај... нә олду
Бирдән-бирә
Һамы сусду, кәсилди сәс?
Өтүшмәләр, мәләшмәләр.
Нә олду бәс?

Бајагдан бәри хош аһәнклә давам едән мешә һәјаты алт-үст олур. Гушлар дүнјасынын низамы дағылыр, саһманы позулур. «Узунгујруг бир гырговул фишәнк кими көјә гал-хыр», «дүшмән кәлир гач-һа, гач-һа» дејә сахсағанлар ағачла-рын үстү илә учур, сығырчын «сусун, сусун» дејир.

Гачан гачды, сусан сусду
Нә бир сәс вар, нә бир нәфәс...

Нәһајәт «ағачлары гыра-гыра, чичәкләри әзә-әзә... Сәр-хош кими кәзә-кәзә, топал ајы, јекәгарын јекә ајы» көрүнүр. Ајы өзүнә јем ахтарыр. Лакин бүтүн һејванлар гачыб дағыл-мышлар. Бирдән онун гулағынын дибиндән бир ары кечир. О, арынын архасына дүшүр. Нәһајәт ајы арыларын пәтәјини тапыр. Арыларла ајы арасында вуруш башлајыр. Ајы өз ба-лаларыны да көмәјә чағырыр. Овчу Елишлә гочаг Ајтәк дә арыларын көмәјинә кәлирләр. Елиш јекә ајыны вурур, бала-ларыны исә тутуб апарыр. О күндән арылар һәмишә Елишлә Ајтәкин көрүшүнә кәлиб онлара бал кәтирирләр. Нағыл би-тир.

Мәзмунуну гысача гејд етдијимиз бу нағылда һәм сәнәт-карлыг чәһәтчә, һәм дә тәбиәти өјрәнмәк бахымындан мараг-лы јерләр чохдур.

Шаир (халг нағылларындан олдуғу кими) Овчу Елишлә гочаг Ајтәки бизә һәгигәт тәрәфиндә дуран, сақит, һеч кәсә дәјиб долашмајанларын мәнафејини мүдафиә едән чәсур гәһ-рәманлар кими тәгдим едир. Овчу Елиш гырговулу нишан ал-маг истәјәркән Ајтәк она мане олараг дејир:

Јазда гушу вурарлармы?
Балалара дән кәтирән
Гушу вурмаг һеч оларбмы?

Буна һәм овчулуг ганунлары, һәм дә инсани дујғулар јол вермир. Јаз вахты һәлә балаларыны пәрвазландырыб учурмамыш гушлара күллә атмаг олмаз. Мүсбәт гүввәләрин тәрәфиндә дајанан Ајтәк гардашына дејир:

Scanned with ACE Scanner

Вур чаггалы, вур гузгуну
Онлар јува дағыдандыр.
Балалары јејир онлар,
Ачкөзләри, гулдурлары
Јаз-гыш һәр вахт вурмаг олар.

Шәр гүввәләрә гаршы мүбаризә, мүсбәт гүввәләрин гәләбәсини сүр'әтләндирмәк демәкдир. Ајтәкин тутдуғу мөвге нағылын әввәлләриндә охучуја мә'лум олур вә ону һәртәрәфли мүсбәт бир гәһрәман кими танытдырыр.

Әсәрин әввәлиндән һисс олунур ки, ајы мәнфи сурәтдир. Мүбаризәнин икинчи тәрәфиндә дајанан гүввәләр исә арылардыр. Шаир арыларын дава севмәјән динч бир һејван олдуғуну овчу Елишлә Ајтәки көмәјә чағырмаға кәлән бир арынын дили илә характеризә едир:

—Ај овчулар, ај овчулар
Гулаг асын, бир сөзүм вар.
Мәнә тохунан олмаса,
Мән һеч бир кәси санчмарам.
Мәним адам инҹитмәклә
јохдур арам.

Беләликлә, үз-үзә мүбаризә едән һәр ики тәрәфин характери охучуја мә'лум олур. Әсәрин гәһрәманлары олан Елишлә Ајтәкин арыларын тәрәфини сахламасы онларын сурәтинә јени кејфијјәт әлавә едир, онлары охучуја севдирир.

«Арыларла ајылар»да халг нағылларына хас олан тәсвир формалары вардыр. Мәсәлән халг нағылларында «бунлар бурада вурушмагда олсунлар, сәнә кимдән дејим»... ифадәсинә тез-тез раст кәлирик. Бурада да һәмин формадан јери кәлдикчә истифадә олунур:

Бунлар бурда вурушсунлар
Инди сизә кимдән дејим.
Елсевәрлә Ајтәкиндән.
(сәһ. 114).

вә ја:

Ары учсун, онлар гачсын
Инди сизә хәбәр һардан
Арыларла ајылардан
(сәһ. 118) вә с.

Микајыл Рзагулузадә халг нағылларына хас олан үмуми тәсвирчилији бә'зән чох усталыгла зәнкинләшдирир, ону үмумичиликдән чыхарыр, конкрет вәзијјәт вә анлары тәсвир едир. Бу ҹәһәт ушаг әдәбијјаты үчүн чох хејирлидир. Ушаг бә'зән, мәсәлән, «ајы арылардан горхуб гачды» ифадәси илә

разылашмыр, о, ајынын нечә гачдығыны, ону гачмаға мәҹбур едән сәбәби, бу кери чәкилмәнин тәрзи-һәрәкәтинин дүзкүн тәсвирини тәләб едир. Ушаг һәр аддымбашы «нијә?» дејә суал верир. Кәрәк әсәрдә ушаг «нијә»синә јер галмасын. Ушаг әдәбијјатынын бу хүсусијјәтини нәзәрдә тутан Белински вахты илә јазырды: «Бәли ушаг јазычысынын јаранмасы үчүн чох, олдугча чох шәртләр вардыр: нәҹиб, севән, риггәтли, сакит, көрпәчә, садәдил бир гәлб, јүксәк мә'луматлы бир ағыл, шејләрә ајдын бир бахыш, ҹанлы тәсәввүр дејил, һәм дә ҹанлы шаиранә бир хәјал, һәр шеји ҹанлы, рәнкин сурәтләр һалында тәсәввүр етмәјә габил бир хәјал лазымдыр»*.

М. Рзагулузадә буну нәзәрә алараг портретләр чәкир, һадисәләрин кедишини бир нөв әјаниләшдирир. Мәсәлән, арыларла дөјүшдә мәғлуб олан ајы балаларынын кери чәкилдијини шаир белә тәсвир едир.

Пәнҹәсини,
Тәпәсинә чырпа-чырпа
Онлар гачыр, зинкилдәјир...

Тәсәввүр един ки, көк вә комбул ајы балалары кичик арыларла мүбаризәдә гачмаға мәҹбур олур вә үз-көзүнә јапышмыш дүшмәнләрини говмаг үчүн пәнҹәсини тәпәсинә чырпыр. Бу вәзијјәт һәм дә јумористикдир вә ушаға да һәм мәнфи гүввәләрин мәғлубијјәти, һәм дә онларын белә күлүнҹ һала дүшмәси лазымдыр. Бу, артыг халг нағылларына шаирин өзүнәмәхсус әлавәсидир. Әлбәттә, бу нөгтәдә бизә е'тираз едәнләр дә тапылар вә дејәр ки, халг јарадычылығына да әлавә етмәк олармы? Бизим фикримизҹә халг әдәбијјатыны фетишләшдирмәк, она һеч бир шеј әлавә етмәјин, јени бир хүсусијјәт кәтирмәјин мүмкүн олмадығыны сөјләмәк әслиндә әдәбијјатын үмуми инкишафыны ләнкитмәк демәкдир. Һәр бир јазычы бу зәнкин әдәбијјатын мисилсиз наилијјәтләрини әхз етмәклә јанашы, она јени бир шеј әлавә етмәлидир. Көркәмли совет јазычысы Леонид Соловјев Хоча Нәсрәддинин һәјатындан јаздығы романынын јаранма просесини хатырлајараг көстәрир ки, илк күнләр ишим јахшы кетмирди. Гаршымда чохлу јазыја көчүрүлмүш фолклор нүмунәләри, тәд-

* В. Г. Белински. «Сечилмиш мәгаләләр», Бакы, 1948, сәһ. 108.

Scanned with ACE Scanner

гигатлар вар иди, вә онлар мәним әл-ајағымы бағламышды. Бу вәзијјәт икинчи һәлледичи аддыма гәдәр давам етди: Бүтүн материаллары јығдым вә јешијә тулладым. Нәһајәт өзүмү азад һисс етдим... Мән фолклор мотивләрини дәјишдим. Бә'зи әдәбијјатчылар деди: «Сән нә едирсән? Сән халгын бәдии јарадычылығына әл галдырырсан, сән халга дүзәлиш едирсән?» Мән өз-өзүмә фикирләшдим: «Бәс мән? Мән халгын оғлу дејилләмми? Мән халгдан ајрыјаммы? Ахы мән материалы садәчә олараг ишләтмирәм, она халг руһунда нә исә јени бир шеј әлавә едирәм*».

Фикримизчә һәр бир сәнәт абидәси тохунулмаз һесаб олунсајды әдәбијјатын бу күнкү инкишафы да мүмкүн олмазды. Ахы, халг нағылларыны дастан вә әфсанәләри јазылы әдәбијјатдакы епик әсәрләрин бабасы адландырмаг олар. Роман, повест, һекајә, поема вә с. жанрлар халгын епик әдәбијјатындан доғулмуш, сонра инкишаф едиб, мүхтәлиф жанрлар кими формалашмышлар.

Микајыл Рзагулузадәнин нағыллары халг нағыллары руһунда гәләмә алынса да бә'зән онда поемаларын вә јазылы әдәбијјатын дикәр жанрларынын хүсусијјәтләрини көрүрүк. Бу хүсусијјәт «Тајгулаг довшанла ачкөз чанавар нағылы»нда даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр.

Әсәрдә бир довшан тәсвир олунур. Онун балалары аналарындан гарпыз кәтирмәсини тәләб едирләр. Ана исә бостана кетмәкдән горхур. Чүнки кечән ил елә һәмин бостанын гаровулчусунун ити онун гулағынын бирини гопармышдыр.

Она көрә дә довшанын ады Тајгулаг галмышдыр. Ушагларынын јалварычы сәси Тајгулағын үрәјини көјрәлдир, о, бостана кедир.

Довшан кедәндән сонра јола чыхан хырдача балалары бир гурд дири-дири удур. Хејли кечәндән сонра балаларынын јанына гајыдан Тајгулаг онлары тапмыр. Мешә һејванлары она баш вермиш әһвалаты данышырлар. Тајгулаг овчу Елишлә гочаг Ајтәки тапыр, онлары көмәјә чағырыр. Овчу Елиш чанавары өлдүрүр, онун гарнындан довшанын балаларыны чыхарыр. Һамы севинир, дост олурлар. Нағылын гыса мәзмуну беләдир. Бу нағыла Азәрбајчан халг нағылы «Шәнкүлүм,

---

* Бах: А. Г. Тсејтлинг «Труд писател», Москва, 1968, сәһ. 86.

Шүнкүлүм вә Сүпүркәкүлүм» нағылынын күчлү тә'сири ачыг-ајдын һисс олунур. Әввәла, халг нағылында олдуғу кими М. Рзагулузадәнин әсәриндә дә довшан балаларынын адлары бир-биринә чох охшајыр: Јумаг, Јумшаг, Дүмаг. Ону да гејд едәк ки, адларын бу чүр бир-биринә охшадылмасы әввәлинчи нағылда да вардыр. Биринчи нағылдакы ајы балалары Баллы, Халлы вә Јаллыдыр.

Адларын белә бәнзәдилмәси ушаглары даһа диггәтчил олмаға мәчбур едир. Чүнки адлар бир-биринә чох охшајыр вә бу адлары дүз тәләффүз етмәк үчүн ушаг онлары ајыран һәрфләрә даһа диггәтлә јанашмаға чалышыр. «Шәнкүл, Шүнкүл вә Сүпүркәкүл» халг нағылынын бу әсәрә тә'сир етдијини көстәрән икинчи дәлил будур ки, һәм халгда, һәм дә Микајыл Рзагулузадәнин әсәриндә чанавар көрпә балалары дири-дири удур, нәтичәдә душмән һәлак олур, балалар онун гарнындан сағ чыхырлар.

Микајыл Рзагулузадә халг нағылларындакы «Аз кетдиләр, үз кетдиләр, дәрә-тәпә дүз кетдиләр» ифадәсини бә'зән ејни илә сахлајыр, бә'зән исә ону ики мисраны үч дәфә тәкрар етмәклә əвəз едир. Мәсәлән,

Ары учду
онлар гачды.
Ары учду,
онлар гачды.
Ары учду
онлар гачды.
(«Јаз нағылы», сәһ. 118).

Кәпәк говду,
довшан гачды.
Көпәк говду
довшан гачды
Көпәк говду
довшан гачды.
(«Јај нағылы», сәһ. 127).

Шаир ејни мисралары тәкрар етмәклә гованын вә гачанын узаг јол кетдијини ушаг үчүн бир нөв əјаниләшдирир. Балача охучуја мә'лум олур ки, мәсәлән, көпәк довшаны бир анлыға говмур, узун мүддәт онун архасына дүшүр. тутуб парчаламаг истәјир. Илк бахышда тәкрар кими көрүнән бу мисралар фикрин габарыг ифадәси үчүн васитәјә чеврилир.

Азәрбајчан халг нағылларында чәтинә дүшән гәһрәмана һејванларын јардым етмәси характерик хүсусијјәтдир. Мә-

гаранлыг дүнјадан ишыглы аләмә Зүмрүд гушу ликмәммәди Новруза дәрманы көјәрчинләр чыхарыр. Көзләри кор олан Новруза дәрманы көјәрчинләр сөјләјир вә с. М. Рзагулузадә дә халг нағылларынын бу хүсусијјәтиндән истифадә етмишдир. Онун әсәрләриндә һејванларла инсанларын бир-биринә јардымы гаршылыглыдыр. Нағылларын дөрдүндә дә овчу Елишлә гочаг Ајтәк сакит һејванлары вәһшиләрдән горујуб онларын дар күндә дајағы олурлар. Бүтүн бунлар исә әсәрин һуманист идејаларыны күчләндирир, охучунун гәлбиндә һәјата, мүсбәт гүввӓләрин гәләбәсинә бөјүк инам јарадыр.

М. Рзагулузадә бу нағылларда бә'зән ше'рин үмуми техники гајдаларыны позуб, әсәринин дилини халг нағылларынын дилинә јахынлашдырыр. Мәсәлән:

Балаларым, Јумаг, Дүмағ
Јумшаг,
Кәлин, һардасыныз
Балаларым бир дилләнин..., (сәһ. 133).

Шаир «Тајгулаг довшанла ачкөз чанавар» нағылында тәсвир етдији һејванларын өзүнәмәхсус көркәмләрини, бир нөв харичи портретләрини јарадыр. Мәсәлән:

Јекәгулаг
әјри бујнуз
чилинкајаг
Бәдән јекә, кәллә јекә
Бујнузлары будаг кими
«Марал», (сәһ. 134).

Боју бирчә гарыш олар
Ики гарыш гујруғу вар.
«Дәлә», (сәһ. 135).

Бу һејванлар Тајгулағын балаларынын јејилмәсинә үрәкдән һејфсиләнирләр. Дәлә овчу Елишә мүрачиәт етмәји довшана мәсләһәт көрүр.

Нағылларын дөрдүндә дә ики гүввә—хејирлә шәр, даим бир-биринә гаршы мүбаризә апарыр. Шәр гүввәләр һәмишә мәғлуб олур. Лакин тәсвир олунан һадисәләр әсәрдән-әсәрә даһа кәскин шәкил алыр, әкәр јаз нағылында арыларла ајылар садәчә далашырларса јај нағылында шәр гүввәләр јенә хејрә галиб кәлир—чанавар довшанын балаларыны јејир. Пајыз нағылында исә бу хәтт даһа да инкишаф едир, фачиәви јүксәклијә галхыр.

Пајыз нағылы «Боз бүлбүлүн нәғмәләри» адланыр. Боз бүлбүлү Лејин әлиндән хилас едән Елишлә Ајтәк ону евә кәтирир, гәфәсә салыр, сағалдырлар. Бүлбүл исә башына кәлән әһвалаты данышыр. О, дејир ки, узаг бир шәһәрә учмушдуг. Бу шәһәрин падшаһы бүтүн бүлбүлләри тутдурур, онлардан кабаб чәкдирир:

Бу күн бүлбүл кабабыны
Јејин, көрүн нә дады вар.
Бүлбүл әти јејилмәјиб
Мәчлисиндә һеч бир кәсин,—
(сәһ. 159).

дејир.

Боз бүлбүл исә орадан бир тәһәр чаныны гуртарыр. Әсәр бә'зән о гәдәр һүзнлүдүр ки, адам санки боз бүлбүл һаггында нағыл дејил, өлүмә гәләбә чалмыш бир гәһрәман һаггында нәғмә динләјир. Бүлбүл әтиндән кабаб биширмәк—һаггында данышдығымыз һәр ики нағылда тәсвир олунан вәһшилијин ән кәскини вә амансызыдыр. Шаир бу вәһшилијин тәсвири архасында јүксәк инсани кејфијјәтләри тәсдиг едир. Инсанын һуманист тәбиәтини ачмаға чалышыр. Мүәллиф охучусунун гәлбиндә зәрифлијә, көзәллијә, нәғмәјә мәһәббәт јаратмаға чалышыр, һәјаты јалныз јемәк-ичмәк кими баша дүшән, бүлбүл әтиндән кабаб чәкәнләри ифша едир.

Нағылда јүксәк бәшәри дујғулара, һуманист кејфијјәтләрә малик олан инсанлар да вардыр. Бу инсанларла бүлбүл әти јејәнләр арасында өлүм-дирим мүбаризәси кедир. Лакин бу мүбаризә көзә көрүнмүр. Әсәрдә һәмин гүввәләрин мүбаризәси; синфи мәнсубијјәтләрин, әксликләрин, кејфијјәт вә маһијјәтләрин мүбаризәси кими тәзаһүр едир.

Мәсәлән, падшаһ вә онун адамлары евләриндә бүлбүл кабабы једији вахт өз касыб комасында ач јашајан гызчығаз јаралы боз бүлбүлү сағалтмаға чалышыр:

Ајыланда
Көрдүм учуг бир дахмачыг
Лап азча галыр сабаһа.
Бир кичик гыз басыб мәни
Севә-севә өз бағрына
Мән дөшүмдән јаралыјам
Гызын әли батыб гана...
Мән тәрпәндим гыз севинди
Деди: ана, дирилир бах,
Мәним гушум сағ галачаг.
(сәһ. 153).

Scanned with ACE Scanner

Бу мүхтəлиф синифлəрə мəнсуб олан инсанлар кејфијјəтчə дə бир-биринин əксидир. Бу əкс гүввəлəрин тəсвири чəмијјəтдə көзəкөрүнмəз мүбаризəлəрин ифадəси кими мејдана чыхыр.

«Овчу Елиш овда» нағылында исə мəнфи вə мүсбəт гүввəлəр таразлашыр. Əкəр əввəлки нағылларда овчу Елиш чəтин анда һамынын көмəјинə кəлирдисə, гыш нағылында онун өзү өлүм тəһлүкəси гаршысында галыр. Ушаглардан кизли ова кедир. Күчлү туфана раст кəлир. Чанаварла дөјүшдə вəфалы ити јараланыр.

Əввəлки үч нағылда Елиши көмəјə чағыран һејванлар инди она көмəјə кəлир. Тајгулаг довшан Елишин јолдашларына јол кестəрир. Мараллар онун хизəјинə гошулурлар. Бу нағыл епилог тə'сири бағышлајыр, һадисəлəри јекунлашдырыр.

«Овчу Елишлə гочаг Ајтəкин нағыллары» кестəрир ки, М. Рзагулузадə халг əдəбијјатындан јарадычы шəкилдə истифадə едəн, онун мүһүм хүсусијјəтлəрини дəриндəн дујан бир сəнəткар олмагла јанашы ушагларымызын тəрбијəсинə мүсбəт тə'сир кестəрəн шаир—мүəллимдир.

АХШАМ МƏКТƏБЛƏРИНДƏ ƏДƏБИЈЈАТДАН ШАКИРДЛƏРИН МҮСТƏГИЛ ИШИНИН ТƏШКИЛИ

Аллаһверди ЕМИНОВ
Азəрбајчан ЕТПИ-нин аспиранты

Ахшам мəктəблəринин шакирдлəри истеһсалатдан ајрылмадан тəһсил алдыгларындан, биликлəрин мəнимсəнилмəсиндə бə'зи чəтинликлəрлə гаршылашырлар. Тəчрүбə вə мүшаһидəлəр кестəрир ки, истеһсалатчы кəнчлəрин тə'лим просесиндə мүстəгил ишини тəшкил етмəк фајдалы нəтичəлəр верир. Биз һəмин мəгалəдə шакирдлəрин мүстəгил ишлəринин тəшкили һаггында əдəбијјат мүəллимлəринин иш тəчрүбəсини үмумилəшдирмəјə вə јери кəлдикчə мүлаһизəлəримизи вермəјə чалышмышыг.

Биз тəчрүбəдə белə бир гəнаəтə кəлмишик ки, ахшам мəктəби шакирдлəри мүстəгил ишлəмəдикдə биликлəри мəһдуд олур, əсəрин идејасы, бəдии образлар онларын шүурунда мүчəррəд, бош шејə чеврилир, шифаһи чавабларында, јазы ишлəриндə стандарт чүмлəлəр əсас јер тутур, нитглəри зəиф олур. Буна керə мүəллим дəрс илинин əввəлиндəн шакирдлəрин мүстəгил ишини планлашдырмалы, мүəјјəн мəсəлəнин һəллини изаһ етмəк, бə'зи мөвзулар үзрə конспект тутмаг, һəјат вə истеһсалат тəчрүбəлəри əсасында сəрбəст иншалар јаздырмағы гаршысына мəгсəд гојмалыдыр. Тəбиидир ки, əдəбијјатдан дəрин вə мөһкəм биликлəр тə'лимин практики ишлə сых əлагəси шəраитиндə јарадылыр. Əкəр физика, кимја, биолокијанын тəдрисиндə, нəзəри материал шакирдлəрин мүстəгил практик ишлəринин мүхтəлиф формалары илə əлагəлəндирилсə дə, лакин əдəбијјатын тəдрисиндə бу иш һəлə өзүнүн һəллини лазымынча тапмамышдыр. Габагчыл мəктəблəрин иш тəчрүбəсиндə өзүнү кестəрəн шакирдлəрин мүстə-

Scanned with ACE Scanner

гил ишинин тәшкили тәчрүбәси мәтбуатда һәлә кифајәт гәдәр үмумиләшдирилмәмишдир.

Шакирдләрдә мүстәгил иш вәрдишләри тәрбијә етмәк, мүәјјән зеһни әмәк вәрдиши јаратмаг, тәдрис материалларынын шүурлу мәнимсәнилмәси үчүн онлара зәрури олан үсул, бачарыг вә вәрдишләр системилә силаһландырмаг демәкдир.

Бәдии әдәбијјатын өјрәнилмәси образлы сөзүн хүсусијјәтинин дәрк едилмәсинә, әдәби фактларын вә марксизм-ленинизмин әсас мүддәаларынын мәнимсәнилмәсинә, тәһлил заманы бу мүддәалары тәтбиг етмәк бачарығына әсасланыр. Бу исә ади бачарыг вә вәрдишләрин мәнимсәнилмәси вә инкишафы олмадан мүмкүн дејилдир.

Бакыдакы 10 №-ли фәһлә-кәнчләр мәктәбинин әдәбијјат мүәллими Б. Зејналов тәдрис илинин әввәлиндә өјрәнилән програм материалы илә әлагәдар олараг шакирдләрлә һансы мүстәгил иш нөвләри кечирәчәјини габагчадан планлашдырыр. Әдәбијјат үзрә мәшғәләләрин тәгвим планында тәдрис илиндә програм материалынын мәзмуну илә мүәјјәнләшдирилән мүстәгил ишләрин форма вә мәзмунуну көстәрир.

Тәгвим планына Б. Зејналов ашағыдакы мүстәгил иш нөвләрини дахил едир:

1. Дәрсликдә мүстәгил иш.

а) верилмиш дәрси шүурлу охумаг вәрдишләринин ашыланмасы (мәтндәки әсас фикирләри ајырмаг бачарығы, әдәбијјат нәзәријјәси анлајышларынын мәнимсәнилмәси: образ, характер, тип, сүжет, сурәтин типиклији вә фәрдилији, үслуб вә с.).

б) кечилмиш материалы мүстәгил системләшдирмәк вә мөһкәмләндирмәк бачарығы (мәзмуну механики һафизәнин көмәјилә јадда сахламамаг, әксинә дәрсликдәки нәзәри мүддәалары әдәби гәһрәманларын характеристикасыны, тарихи мә'луматлары мәнтиги ардычыллыгла сечмәк вә јығмаг вә с.).

Бүтүн бунлар конспект вә план тәртиб етмәк бачарығында, IX—XI синифләрдә исә охунулмушун тезисләринин тәртибиндә ифадә олунур.

2. Бәдии мәтнләр үзәриндә иш.

Мүәллимин гаршысында дуран мүһүм вәзифә шакирдләрә мүстәгил охумаг вә тәһлил етмәк бачарығыны өјрәтмәкдир. Јә'ни:

а) бәдии әсәрләри охумаг, онларда поетик тәсвири, лирик рич'әтләри, сүжети, бәдии характеристика үсулларыны, дилин ифадә васитәләрини ајырмағы бачармаг;

б) әсәрин әсас сурәтләрини ајырмаг, образларын тәһлили планыны тәртиб етмәк, сурәтләрлә әлагәдар әсәрин идеја мәзмунуну тә'јин етмәк бачарығы;

в) јазылы инша үчүн материал сечмәк. Мәтндә бәдии чәһәтдән даһа ајдын, идејача даһа әһәмијјәтли парчалары, фикирләри ајырмағы, топланмыш материалын шәрһи үчүн суаллар һазырламаг, шифаһи чаваб вә иншада јери кәлдикдә истифадә үчүн ситатлар мүәјјәнләшдирмәк бачарығы.

Ахшам мәктәбләриндә бә'зи шакирдләр гираәт вәрдишләринә лазымынча јијәләнмирләр. Онлар мүәллифин тәсвиринә, мүһакимәләринә, гәһрәманлара олан мүнасибәтинә диггәт јетирмир, әсәрин үслуб хүсусијјәтләри үзәриндә дүшүнмүрләр. Әсәрин идеја истигамәтини сәтһи гаврајырлар. Белә һалларда әдәбијјат мүәллиминин гаршысында чәтин бир вәзифә дурур—бәдии әдәбијјаты шакирдләрә шүурлу охумағы өјрәтмәк. Јалныз бунун нәтичәсиндә шакирдләр мүәллимин рәһбәрлијилә програмда көстәрилән әсәрләри тәһлил едәрәк, әдәбијјат дәрсләриндә белә шүурлу оху вәрдишләринә јијәләнирләр. Шакирдләрин диггәтини әсәрин мүһүм чәһәтләринә, бәдии мәзијјәтләринә истигамәтләндирәрәк, тәһлил заманы онун даһа әһәмијјәтли хүсусијјәтләри үзәриндә шакирдләрин диггәтини чәмләшдирмәк лазымдыр.

Шакирдләр мүәллимин тәләби илә бәдии сурәтләрдә һансы идејанын ифадә олундуғуну, нә кими дил васитәләринин көмәји илә вә һансы јолларла мүәллифин мәгсәдинин ифадә етмәсини, бунун мүасирләри үчүн һансы тәрбијәви әһәмијјәти олдуғуну, нәһајәт, әсәр мүәллифинин әдәбијјатда тутдуғу мөвгеји һаггында верилән суаллара чаваб јазмалыдырлар.

Шүбһәсиз, кечиләни мөһкәмләндирмәк, мәтн үзәриндәки иш нәтичәсиндә алынан биликләри системә салмаг үчүн шакирдләрә дәрслијин мүвафиг бөлмәләрини дүшүнмәк дә зәруридир. Әсәрин мәтни үзәриндәки иши дәринләшдирдикдән сонра мәзмун асан гавраныр. Бу заман шакирдләр мүәллифин мүһакимәләрини мүстәгил сечилмиш мәтнләрлә тамамлаја биләрләр.

3. Инша јазылар үзәриндә иш.

Шакирдләрин мүстәгил иш нөвләриндән ән мүрәккәби иншадыр. Ахшам мәктәбләриндә тәһсил алан шакирдләрин бә'зиләри нәзәри билијә малик олмаларына бахмајараг, өз

Scanned with ACE Scanner

фикирләрини јазылы сурәтдә ифадә етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Верилмиш мөвзуну вә ја алдыглары тәәссүратлары сәһиһ, образлы диллә, јығчам шәкилдә јаза билмирләр. Әлбәттә бу нөгсанлар тәһсил боју давам етмәмәли, VIII синифдән башлајараг арадан галдырылмалыдыр. Ахшам мәктәбинин IX—XI синиф шакирдләринин инша јазыларыны нәзәрдән кечирәркән, чох вахт јухарыда дејилән вәзијјәтлә гаршыланмалы олурсан.

VIII синиф шакирдләри әсасән бәдии мәтнләрин нағыл едилмәси илә мәшғул олур вә тез-тез бу мәтни (парчаны) һафизәләриндә јенидән чанландырырлар. Бу заман онлар өзләри чүмлә гурмаг үзәриндә аз дүшүнүр, фикирләринин ифадәсинә кифајәт гәдәр вәрдиш етмирләр. Нәтичәдә јухары синифләрдә инша јазмагда чәтинлик чәкирләр. Инша јазмағы өјрәнмәји бүтүн тәдрис или мүддәтиндә ардычыл олараг апармаг зәруридир. Мүәллим әдәбијјат вә дил дәрсләриндә шакирдләрә мүһакимә етмәји, нәтичәләр чыхарыб үмумиләшдирмәләр апармағы өјрәтмәлидир.

Ахшам мәктәбләринин јухары синифләриндә грамматика мәшғәләләри шакирдләрдә өз фикирләрини дәгиг вә ајдын ифадә етмәк вәрдишләринин инкишафы үчүн мүһүм васитә олараг галыр. Адәтән, VIII—IX синифләрдә тәтбиг едилән бу иш X—XI синифләрдә дә әһәмијјәтини итирмир. Јазычынын јарадычылығынын үслуб хүсусијјәтләринин өјрәнилмәси, әсәрин дили үзәриндә диггәтли мүшаһидә, мүәллифин ифадә васитәләринин тәһлили шакирдләрдә әдәби нитг вәрдишләринин инкишафына имкан верир.

Шакирдләрин мәзмунлу инша јазмалары үчүн фикрин савадлы ифадәси бачарығындан башга мөвзу һаггында там, дүзкүн тәсәввүрүн олмасы мүһүмдүр.

VIII синиф шакирдләринин илк иншаларында образын идеја-мәзмунуну лазымынча баша дүшмәмәјә, гәһрәманларын характериндә әсас маһијјәтли чәһәти ајыра билмәмәјә, әсәри јахшы гаврамамаға, билдијини рәван диллә ифадә етмәмәјә раст кәлмәк мүмкүндүр. Одур ки, мүәллим образын ачылмасына, онларын мөвгејинин мүәјјәнләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирмәлидир. Шакирдләрин тәнгиди мүһакимәләрини истигамәтләндирмәкдә бә'зән шакирдләр тәрәфиндән тәртиб едилмиш инша планыны ашағыдакы суалларла тамамламаг мәгсәдәујғундур.

1. Гәһрәманын һансы хүсусијјәти тарихән мәһдуд характер дашыјыр?

2. Гәһрәманын характеринин һансы хүсусијјәтләри дөврүмүздә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир? вә с.

Беләликлә, әкәр VIII синиф шакирдләри мөвзуну дәриндән баша дүшмәк, инша планлары тәртиб етмәк, бәдии мәтн вә дәрсликдән материал сечмәк, дәгиг, ардычыл вә инандырычы ифадә вәрдишләринә јијәләнирләрсә, IX—XI синиф шакирдләри әввәл јијәләндикләри вәрдишләри инкишаф етдирәрәк, иншада нәинки тәкчә дәрслик вә бәдии мәтндән истифадә бачарығы әлдә едирләр, еjни заманда әдәби-тәнгиди мәгаләләрдән истифадә етмәјә алышырлар. Әдәби һадисәләрин, хүсусилә бәдии образларын мүстәгил тәһлили вәрдишләринә јијәләнирләр.

Беләликлә, ахшам мәктәбләриндә әдәбијјатдан шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили тә'лимдә мүһүм мәсәләләрдән биридир. Истеһсалатчы кәнчләрин әдәбијјат фәнниндән мүстәгил зеһни габилијјәтләринин инкишаф етдирмәк онлара тәһлил-тәркиб етмәк бачарығы верир. Мүһакимә јүрүтмәк вә нәтичәләр чыхармаг үчүн имкан јарадыр. Бу исә тә'лимә шүурлу мүнасибәтдә әсас вә чох мүһүм чәһәтдир.

Scanned with ACE Scanner

САТИРИК ШЕ'РЛӘРДӘ СӘНӘТКАРЛЫГ ХҮСУСИЈЈӘТЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ МЕТОДИКАСЫ

Әли МИРЗӘЈЕВ
КДПИ-нин мүәллими, педагожи елмләр намизәди

Бәдии әсәрләрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси, јазычынын форма илә мәзмун арасындакы вәһдәт мәсәләсиндә нечә мүвәффәг олдуғуну вә өз нәчиб идејаларыны бәдии чәһәтдән нә дәрәчәдә јүксәклијә галдыра билдијини көстәрмәк ишиндә мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Мөвзу вә идеја бәдии чәһәтдән јүксәк сәнәткарлыгла ишләндикдә әсәри камилләшдирир. Мөвзу вә идеја илә сәнәткарлыг бир-бирини тамамламалыдыр. Мөвзу вә идеја мәзмундурса, сәнәткарлыг да формадыр. Она көрә дә мәзмун вә идејаны охучулара даһа чанлы чатдыра билмәк үчүн онун формасыны да јахшы сәнәткарлыгла бәзәмәк лазымдыр. Мәзмун олан мөвзу вә идејанын форма кими бәзәји әсәрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләридир, онун бәдиилијидир. Мөвзу вә идеја нә гәдәр актуал вә мүһүм олурса-олсун, бәдиилик зәифдирсә, сәнәткарлыг јүксәк сәвијјәдә дејилсә, һәмин әсәри камил сәнәт әсәри сајмаг мүмкүн дејилдир.

Кечилән бәдии әсәрләри јахшы өјрәтмәк үчүн мәзмун вә идеја тәһлили илә бәрабәр, онларын бәдии тәһлилинә дә, әсәрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин өјрәдилмәсинә дә чидди фикир верилмәлидир.

Кечилән бәдии әсәрләрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини јахшы өјрәтмәк үчүн сәнәткарлығын нә олдуғуну шакирдләрә әввәлчәдән баша салмаг лазымдыр. Сәнәткарлыг, һәр шејдән әввәл, јазычынын гәлбиндә олан һисс вә арзулары, ашыламаг истәдији фикирләри охучусуна бәдии чәһәтдән ифадәли, тә'сирли вә јығчам бир шәкилдә чатдырмаг мәһарәти демәкдир. Сәнәткарлыг һәјат һәгигәтләрини, бөјүк бәшәри һиссләри, халг вә Вәтәнә бағлы мүтәрәгги фикирләри охучунун гәлбинә јол тапан һәрарәтли сөзләрлә ифадә етмәк демәкдир.

Бәдии әсәрләр ичәрисиндә, кәскин ифшачылыг маһијјәтинә, нөгсанлара гаршы барышмазлыг руһуна малик олан сатирик ше'рләрин өјрәдилмәси хүсуси әһәмијјәтә маликдир. Бурада башга әсәрләрә нисбәтән спесифик сатирик хүсусијјәтләри јахшы өјрәтмәклә кечилән әсәрләрин идејасынын јахшы ачылмасы да тә'мин едилир.

IX синифдә тәдрис едилән сатирик ше'рләрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини нәзәрдән кечирдикдә онларын ашағыдакы гајдада өјрәдилмәси мәсләһәт көрүлүр:

1. Сатирик ше'рләрин дилинин өјрәнилмәси.
2. Сатирик ше'рләрдә мүстәгим тәсвир үсулу.
3. Типләрин өз дилиндә данышдырылмасы.
4. Фикирләрин әкс мә'нада ишләдилмәси.
5. Сатирик типләрин портрети.
6. Сөзләрин вә фикирләрин сатирик дона кејдирилмәси.

Халг мәнафејини мүдафиә едән, әсәрләринин мөвзусуну халг һәјатындан алан вә өзүнү һәмишә халгла бир сырада һисс едән јазычылар һәмишә, халг данышыг дили вә ифадәләриндән кениш сурәтдә истифадә етмиш вә халгын баша дүшдүјү ајдын, садә дилдә јазыб-јаратмышлар.

IX синифдә тәдрис едилән Закир, С. Әзим вә Сабир кими шаирләрин сатирик ше'рләриндә халг мәнафејинин ифадәси илә бәрабәр, халг дилинин, халг ифадәләринин үстүнлүјү һәмин ше'рләрин идеја дәјәрини вә бәдии гијмәтини хејли артырмышдыр.

Сатирик ше'рләрин дилини өјрәдәркән илк нөвбәдә чәтин сөз вә ифадәләрин ајдынлашдырылмасына фикир верилмәлидир. Үмумијјәтлә, орта мәктәбдә кечилән сатирик ше'рләрдә раст кәлинән чәтин сөз вә ифадәләри ашағыдакы 3 група бөлмәк олар:

1. Мәнимсәнилмәси чәтин олан вә изаһы хүсуси вахт тәләб едән чәтин сөз вә ифадәләр.

2. Изаһы о гәдәр дә чәтин олмајан, лакин ајдынлашдырылмасы зәрури олан чәтин сөз вә ифадәләр.

3. Әсәрин мәзмунуну баша дүшмәк үчүн ән зәрури олан чәтин сөз вә ифадәләр.

Чәтин сөз вә ифадәләрин изаһ олунмасы охунун асан вә јахшы баша дүшүлмәсинә көмәк етмәкдән әлавә, шаирин ди-

Scanned with ACE Scanner

лә мүнасибәтини дә ајдынлашдырыр. Јазычы јүксәк идеаллары, бөјүк амаллары ифадә етмәк истәркән, даһа тә'сирли сөзләр ахтарыр. О, белә сөзләри халг дилиндән нә гәдәр мәһарәтлә сечә билсә, о гәдәр артыг мүвәффәг олур. Халг ифадәләри, аталар сөзләри вә мәсәлләрдән истифадә әсәрин тә'сир гүввәсини артырдығы кими, сатирик ифшаны да кәскинләшдирир. Мәсәлән «Јенә өтүр-өтүр, апар-апардыр, бизим башымызда чатлады чанаг», «Кәдә-күдә олуб саһиб-мәсләһәт», «Нә јазда јарыдыг, нә дә ки, гышда» (Закир), «Чығырма, јат, ај ач тојуг, јухунда чохча дары көр», «Гафил јашамагданса, көзәл кардыр өлмәк», «Әски һамамды, әски тас, бәс јени рәнкиниз һаны?», «Доғру дејән олсајды јаланчы утанарды», «Һарда аш олсајды, орда баш идик», «Әјри отур, дүз даныш, вазеһ едәк сөһбәти», «Өлкә дәрәбәјлик дејә хан-ханмы санырсан?», «Мал мәним, мәсләһәти-кар мәним» (Сабир) вә. с. кими мисралар халг ифадәләринин аталар сөзләри вә зәрб мәсәлләрин сатирик ше'рләрә нечә кәскинлик вердијини көз габағындадыр.

IX синиф програмындакы сатирик ше'рләрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини нәзәрдән кечирдикдә әсасән ашағыдакы үсуллардан истифадә едилдијини көрүрүк:

а) шаирин мүстәгим тәсвир үсулу,
б) типләрин өз дилиндә данышдырылмасы үсулу,
в) фикирләрин әкс мә'нада ишләдилмәси үсулу,
г) сатирик типләрин портрети,
ғ) сөзләрин вә фикирләрин сатирик дона кејдирилмәси.

Бу үсуллардан биринчисинә, јә'ни сатирик типин шаир тәрәфиндән мүстәгим тәсвир илә ифша олунмасы үсулуна мәктәб програмында ән чох Закирдә раст кәлирик. О, ифша етмәк истәдији типләри данышдырмыр, фикирләрини өз тәсвири васитәсилә верир, һадисә вә типләри билаваситә мүстәгим тәсвир јолу илә нәзәрә чарпдырыр вә кәнар васитәләрдән истифадә етмәдән тәнгид һәдәфини бир баша өз тәрәфиндән ифшаја кечир. Онда, Сабирдә олдуғу кими, типләри өз дилиндә данышдырмаг вә («Хәбәр алсан бу виланын әһвалын» сатирасындакы ики бәнди чыхмаг васитәсилә) фикирләри әкс мә'нада ишләтмәк үсулу јохдур. Икинчи үсул, јә'ни типләрин өз дилиндә данышдырылмасы үсулу ән чох Сабирдә раст кәлинән һалдыр. Бундан әлавә С. Әзимдә дә јери дүшдүкчә типләрин данышдырылмасына тәсадүф едирик. Әлбәттә, бу Сабирдә олдуғу кими јарадычылыг үсулу дејил, сати-

ранын ичәрисиндә типин дә сөзләринә еһтијач һисс едилмәси зәрурәтиндән ирәли кәлән өтәри бир һалдыр. Мә'лум олдуғу кими, С. Әзимин әксәр сатиралары мүәјјән бир әһвалатын тә'сири үсулу илә верилир. Бурада шаир ифша етмәк истәдији тип вә һадисәләри, чәмијјәтдәки јарамазлыглары кичик бир әһвалат фонунда тәсвир едир, јери кәлдикчә образын өзүнү дә данышдырыр.

Үчүнчү үсул, јә'ни фикирләрин әкс мә'нада ишләдилмәси үсулу хүсусилә Сабирә хас олан сатира үсулудур. Ајры-ајры сатираларда бә'зән әкс мә'налы фикирләрә рас кәлириксә дә бунлар, јухарыда гејд етдијимиз кими, һәмин шаирләрин јарадычылыг үсулу дејил, тәсадүфи истифадә етдикләри васитәдир.

Сатирик типләрин портрети вә сөзләрин сатирик дона кејдирилмәси исә һәр үч сатирик јазычымызда вардыр. Әлбәттә, биз бу фикирләри IX синифдә тәдрис едилән сатирик ше'рләр һаггында сөјләјирик. Әдәбијјатымызда мүстәгим тәсвир, типләрин данышдырылмасы вә фикирләрин әкс мә'нада ишләдилмәси үсуллары илә јазылмыш сатиралар чохдур.

Мүәллим IX синифдә ајры-ајры сатирик ше'рләри кечәркән јухарыда көстәрдијимиз сатира үсулларынын һәр бирини конкрет әсәр үзрә изаһ етмәли вә фикрини ше'рләрдән сечилмиш мисалларла әсасландырмалыдыр.

Сатирик ше'рләрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси саһәсиндә диггәти чәлб едән мүһүм мәсәләләрдән бири дә белә әсәрләрдә образларын портретинин идеја вә бәдии чәһәтдән сатирада ојнадығы ролунун ајдынлашдырылмасыдыр. Мә'лум олдуғу кими, јазычылар һадисә вә образларын көтүрүлдүјү шәраити, онлары әһатә едән мүһити, онларын мәишәтини, милли адәт-ән'әнәләрини вә кејимләрини тәсвир етмәклә әсәрин идејасынын долғунлашмасына, сәнәткарлыг чәһәтдән мүкәммәлләшмәсинә чалышырлар. Бу хүсусијјәтләрин ичәрисиндә портретләрин тәсвири мүһүм рол ојнајыр. Сатирик ше'рләрдә портрет јаратмаг сатира һәдәфинин дахили мә'нәви хүсусијјәтләри илә заһири формасы арасында үзви бир вәһдәт јаратмаг демәкдир. Типин бәдии шәклинин чәкилмәсиндән ибарәт олан портрет тәсвири онун даһа чанлы вә даһа тә'сирли чыхмасы ишинә хидмәт едир.

Сатирик ше'рләрдә портрет мәсәләсиндән данышаркән шакирдләрә изаһ етмәк лазымдыр ки, портрет васитәсилә шаир типин дахили аләми вә харичи хүсусијјәтләри илә бирлик-

Scanned with ACE Scanner

тәнгидә лајиг олдуғуну
дә тәгдим едир, онун һәртәрәфли бахын бу тип—гәл-
көстәрир. Санки шаир демәк истәјир ки, сатира
бән дә, көрүнүшчә дә рәзилдир, мәнфидир вә әсил
објектидир.

Сатирик ше'рләрдә
Мәктәб програмында тәдрис едилән әһвали-руһиј-
харичи портрет нисбәтән аздыр. Әсас портрет дахили
јә, әгидә, психоложи сәчијјә тәсвириндән ибарәт олан
портретдир.

Сатирик ше'рләрдә портрет тәсвири васитәсилә шаирин
сатира гәһрәманына мәнфи мүнасибәт бәсләдијинә һәм мүс-
тәгим тәсвир үсулунда, һәм дә типләрин данышдырылмасы
үсулунда раст кәлирик. Мүстәгим тәсвир үсулу илә јазылан
сатираларда шаир портрет тәсвири арасында мүәјјән шти-
рихлә мәнфи типә вә портретә өз мүнасибәтини билдирир.
Буну Закир, С. Әзим вә Сабир кими сатирикләрин һәр үчүндә
көрүрүк. С. Әзимин сатиралары ичәрисиндә бу чәһәтдән ән
характерик олан «Руһанилик тәһсили»дир. Бу әсәр сон за-
манларда тәдрисинә ајрыча саат верилмәдән ичмал мә'лума-
тында тәһлил олунур вә синифдәнхарич оху кими мәсләһәт
көрүлүр. Һәр һалда шакирдләрин әсәрлә танышлығыны нә-
зәрә алараг, портрет мәсәләсиндән данышаркән һәмин сати-
радан мисал сечмәк чох фајдалы оларды. Бунун үчүн мүч-
тәһидин мәсчидә кетмәздән әввәл өзүнә вердији бәзәјин вә
онун үмуми көрүнүшүнүн тәсвириндән ибарәт олан һиссә ха-
рактерикдир.

Мүстәгим тәсвир үсулу илә јазылмыш сатираларда ве-
рилмиш портретә мүәллифин ачыг мүнасибәти Сабирин са-
тираларында даһа ајдын көрүнүр. Мүәллим бу мәсәләдән
бәһс едәркән онун «Чығырма, јат...», «Гурбан бајрамы» вә с.
ше'рләриндә һәмин мүнасибәти нечә вердијини мисалларла
көстәрмәклә фикрин баша дүшүлмәсини тә'мин едә биләр.
Изаһат заманы мүәллим көстәрмәлидир ки, шаир ваизин ши-
рин кәламлары архасында, өз дөврү үчүн көзәл кејимләрин-
дән олан әба вә гәбанын алтында зәһирмар тулуғунун киз-
ләндијини тәсвир етмәклә мәчази јолла онлара өз мәнфи
мүнасибәтини ачыг билдирмишләр.

Мүстәгим тәсвирлә јарадылан портретләрдән әлавә, бир
сурәтин башга бир сурәтин портретини тәсвир етмәси үсулу
да вардыр. Сабирин «Гојма, кәлди», «Ај нәнә, бир гырмызы
саггал киши» вә с. сатираларында бу чәһәтә раст кәлирик.
Бу сатираларда мүсбәт сурәт мәнфи типи харичи чәһәтдән
характеризә едир.

Сатирик типи даһа јахшы ифша етмәк үчүн бу сатира-
ларда верилмиш портрет үзрә чәкилмиш шәкилләри синифдә
нүмајиш етдирмәк бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бунун үчүн
Сабирин «Һопһопнамә»си мүәллимин әлиндә чох дәјәрли ва-
ситәдир. Ә. Әзимзадәнин бу китабдакы ше'рләрә чәкдији
шәкилләрдән вә Сабирин анадан олмасынын 100 иллији илә
әлагәдар олараг чәкилмиш иллүстрасијалардан мүәллим
портрет тәсвири илә сатирик сөзләрин бирләшмәсинин бөјүк
күчүнү изаһ етмәк үчүн кениш истифадә едә биләр.

Сатирик ше'рләрин сәнәткарлыг хүсусијјәтләрини ајдын-
лашдыраркән, јухарыда гејд етдикләримизлә бәрабәр, сөз-
ләрин, ифадә вә фикирләрин сатирик дона кејдирилмәсинин
өјрәдилмәсинә дә хүсуси фикир верилмәлидир. Ше'рин тех-
никасындан мә'лум олдуғу кими, ше'рдә һәр бир сөзүн, һәтта
һәр бир сәсин емосионаллыг вә сәнәткарлыг чәһәтдән јерли-
јериндә ишләнилмәсинин бөјүк тә'сиредичи әһәмијјәти вар-
дыр. Сатирик ше'рләрдә исә бу хүсусијјәт даһа бөјүк әһәмиј-
јәт кәсб едир. Сөзләри мәһарәтлә сечә билмәдән вә онлары
сатирик дона кејдирмәји бачармадан сатиранын идеја вә бә-
дии гүввәсини артырмаг олмаз.

Белә васитәләрдән истифадә етмәк сатиранын идејасыны
дәринләшдирир вә поетик гүввәсини артырыр. Мәсәлән, Са-
бирин «Әкинчи» ше'риндә «палаз» вә «јорған» сөзләринин
ишләнмә мәгсәдинә бахаг:

Вердин кечән ил борчуна јорғаныны, нејлим?
Ол инди палаз сатмаға амадә, әкинчи?

Бурада изаһ едилмәлидир ки, мүлкәдар әкинчинин үстү-
нүн јорғаныны алмагла кифајәтләнмәјиб, алтынын палазыны
да сатмаға мәчбур едир. Һәмин мәишәт сөзләринин ишләдил-
мәси кәндлинин ачыначаглы вәзијјәтини көстәрмәклә бәра-
бәр, кәндлијә зүлм едән мүлкәдара гаршы нифрәт һиссинин
ојадылмасында да бөјүк рол ојнајыр.

Сатирик ше'рләрдә мәишәт сөзләринин ишләдилмәсинин
тәһлили заманы бир-биринә зидд мәишәтин, һәјат тәрзинин
мүгајисәсинә дә диггәт јетирилмәлидир. Белә мүгајисә сати-
рикләрин синфи мәнсубијјәтини, сатира һәдәфинә мүнасибә-
тини ајдынлашдырмаға көмәк едир. Сабирин «Фәһлә» вә
«Әкинчи» сатиралары тамамилә белә зиддијјәтләр үзәриндә
гурулмушдур. Мәсәлән, «Әкинчи» ше'риндә «Лакин мәним

Scanned with ACE Scanner

инсанлыг олуб вәз'и-мәдары»м мисрасы илә башлајан бәндин; «Фәһлә» ше'риндә исә «Дөвләтлијик, әлбәттә, шәрафәтдә бизимдир» вә «Фәгр илә гина әһлинә ким верди мусават» бәндләринин мүгајисәси буну сүбут едир.

Мүәллим чанлы мисаллар әсасында ајдынлашдырыр ки, бу гаршылашдырма садәчә сөзләрлә дејил, һәр ики мәишәтдән сечилмиш типик вәзијјәт тәсвирләри илә верилир. Бунун үчүн мүәјјән системлә әввәлчә кәндлинин вәзијјәтинин, сонра да мүлкәдарын вәзијјәтинин тәсвирини вермәли вә мүгајисә әсасында әсәрин бәдии хүсусијјәтләрини вә идеја истигамәтини шакирдләрә мәнимсәтмәјә чалышмалыдыр.

Ә. ҺАГВЕРДИЈЕВИН ДИН, МӨВҺУМАТ ВӘ ЧӘҺАЛӘТӘ ГАРШЫ МУБАРИЗӘСИ

Ә. БЕҺБУДОВ

Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли нумајәндәләриндән бири олан Ә. Һагвердијевин јарадычылығында дини мөвһумат вә чәһаләт әлејһинә мубаризә мәсәләләри мүһүм јер тутур. О, belә һесаб едирди ки, Азәрбајчан халгынын кери галмасынын башлыча сәбәбләриндән бири онларын мә'нәви һәјатында дин, мөвһумат вә чәһаләтин дәрин көк салмасыдыр. Буна көрә дә халгы дин, мөвһумат јухусундан ајылтмаг үчүн онун маһијјәтини халга изаһ етмәк, «мөвһуматын авам түрк (Азәрбајчан — **Ә. Б.**) халгынын башында нә дәрәчәдә мөһкәм бир мөвге тутмасыны көстәрмәк» зәрури иди. (Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, 1957, сәһ. 30).

Әлбәттә, мөвһумат вә чәһаләтлә мубаризә ислам academyинә гаршы мубаризә илә әлагәдар олан мәсәләдир. Чүнки ислам зеһнијјәтинин әсасыны тәшкил едән кор е'тигад шуурча кери галмыш чамааты тамамилә өз тә'сири алтына алмыш вә һәјатда олмајан гејри-чисмани варлыглардан асылы вәзијјәтә салмышды.

Мөвһумат вә хурафатын әсасыны фөвгәлтәбии гүввәләр тәшкил етдијиндән онларын тә'сири илә бағлы олан мө'чүзәләрин, дуаларын, чадуларын, очагларын вә пирләрин ифша едилмәсинә мөвһумат вә чәһаләтә гаршы мубаризә кими бахмаг лазымдыр.

Ислам дини инсанлары мө'чүзәләрә инанмаға тә'кид етмәклә онлара аллаһа вә башга дини еһкамлара е'тигад јаратмаға чалышыр. Чүнки дин, мө'чүзәләри билаваситә аллаһын гудрәти илә әлагәләндирир.

4921—6.

Scanned with ACE Scanner

Аллаһын шејтана гәзәби тутмасы, Адәмлә Һәвванын шеј-танла мүбаризәси гур'анда дејилдији кими, Муса әсасыны вурмагла гајадан су чыхмасы (Сурә 2, ајә 57), Ибраһимин шә-һидлији илә өлмүш дөрд гушун дирилмәси (Сурә 2, ајә 262), Мәһәммәдин ме'рачы, IV Хәлифә Әлинин «мөʼчүзәләри» вә с. һаггында да ејни шејләри демәк олар.

Синифли чәмијјәтдә истисмарчылар һәр чүр мөʼчүзәләрдән өз мәгсәдләри үчүн истифадә етмәјә чалышыр. Ислам дини бир гајда олараг әфсанәләри, ујдурмалары вә бу кими рәвајәтләри һәгигәт кими гәләмә вериб она дини дон кејиндирмәк истәјир. Белә ки, шејтаны Адәм өвладынын дүшмәни кими тәсвир едән ислам дини буна ујғун олан сахта мөʼчүзәләрин дә јаранмасына сәбәб олмушдур.

Ә. Һагвердијев 1907-чи илдә «Чәһәннәм мәктублары» адлы фелјетонунда јазыр ки, дини мөʼчүзәләрдә дејилдији кими, куја Адәмлә Һәвва беһиштдән говуландан сонра шејтан өз оғлу Ханнасы кәтириб бунлара нөкәр верди. Онлар Ханнасы өлдүрмәк үчүн әввәлчә дәрјаја гәрг етдиләр, лакин о, гајыдыб кәлди. Сонра да одда јандырыб күлүнү көјә совурдулар, јенә дә дирилди. Ахырда бир газан су гајнадыб Ханнасы атдылар гајнар сујун ичинә. Ханнас суда бишди. Сонра Адәм вә Һәвва бишмиш Ханнасы чыхарыб једиләр. О вахтдан шејтан Адәм өвладынын гәлбиндә галыб ону һәр бир пислик тәрәфә чәкир» (Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, 1957, сәһ. 99—100).

Бөјүк јазычы баша дүшүрдү ки, бу чүр мөʼчүзәләр зүлм вә әдаләтсизлијә һагг газандырмаг үчүн ујдурулмушдур. Куја залымларын гәлбиндә олан шејтан онлары зүлм вә истисмара тәһрик едир. Дикәр тәрәфдән гәлбләрдәки шејтан зәһмәткешләри өз «күнаһсыз» ағаларына гаршы мүбаризәјә чағырыр. Демәк, бу «мөʼчүзә»ни ујдуранларын мәгсәди залымларла мәзлумларын әлбир олмасына, онлары «өз нәсли дүшмәнләри олан» јалныз шејтандан гисас алмаға чалышмаг иди.

Ә. Һагвердијев буну рәдд едиб көстәрирди ки, бу мөʼчүзәјә инанмаг инсанлары һәјатда һәр чүр зүлмә дөзүб мүти олмаға мәчбур едир. Халгы елм, мәдәнијјәт вә тәрәггидән керидә гојуб һәр шејин мөʼчүзәләрлә дүзәләчәјинә онларда инам јарадыр. Руһаниләр исә дини мөʼчүзәләрә шәкк кәтирәнләри кафир, мәлʼун адландырыб онлара ләʼнәт охујурдулар. Һагвердијев белә мөʼчүзәләрин әсил маһијјәтини баша

дүшүб ону ифша едәнләрә јазырды: «Аллаһ белә мәлʼунларын сајыны күндән-күнә артырсын, бәлкә мүсәлман тајфасы бәһрмәнд олуб габаға кедә» («Молла Нәсрәддин» журналы, 1907, № 30).

Истисмарчыларын мәнафејинә хидмәт едән дини мөʼчүзәләрин мүәллифләри сүбут етмәјә чалышырлар ки, аллаһ өзү дә инсанларын гисасыны шејтандан алмаға чалышыр. Ә. Һагвердијев бу барәдә «Насихүттәварих» китабында јазылмыш бир мөʼчүзәјә ришхәнд едәрәк көстәрир ки, куја аллаһын бујруғуна әсасән Һәзрәт Чәбрајыл мүбарәк ганады илә вуруб шејтанын бир көзүнү төкдү. Одур ки, шејтана ләʼнәт охујанда дејирләр ләʼнәт сәнә кор шејтан» (Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, Бакы, 1957, сәһ. 78).

Бу мөʼчүзәнин әсассызлығыны һәтта онун өз мәзмуну әсасында чыхарылан мәнтиги нәтичәләрин көмәји илә сүбут етмәк олар. Дин сүбут етмәјә чалышыр ки, аллаһ һәр шејин јарадычысыдыр. Белә олдуғу һалда бәс нә үчүн аллаһын јаратдығы шејтан она табе олмагдан бојун гачырыр? Онун ирадәси әлејһинә «фәалијјәт» көстәрир. Демәли, аллаһа, онун ирадәсинә мүнчәр едилән мөʼчүзәләр ағласығмаз олуб, еглә, елмә вә тәчрүбәјә әсасланмајыр. Онлар мөʼчүзәсиз мөʼчүзә олараг галыр.

Маарифчилик мөвгејиндән чыхыш едән Ә. Һагвердијев белә һесаб едирди ки, халгы истисмарчылара табе олмаға мәчбур едән һәр чүр дини әфсанәләр, рәвајәтләр, мөʼчүзәләр елмин, мәдәнијјәтин инкишафы вә халгын савадланмасы илә өз тәʼсирини итириб арадан галхачаг. Чүнки дини мөʼчүзәләрин сахта маһијјәти елми фактларла ифша едилдикдә ашкар олуначаг ки, «бунлар һамысы фәгир-фүгәраны товлајыб чибини кәсмәк үчүндүр» (Јенә орада, I чилд, Бакы, 1956, сәһ. 535).

Белә «мөʼчүзәләр» һеч бир сүбута истинад етмирди. В. И. Ленин бу мүнасибәтлә јазырды: «Пејғәмбәр мөʼчүзәси бош бир нағылдыр. Лакин елмә әсасән кәләчәји пејғәмбәрчәсинә көрмәк бир фактдыр» (Әсәрләри, 27-чи чилд, сәһ. 512).

Ислам дининдә Мәһәммәдин шәхсијјәтинә пәрәстишлә әлагәдар олараг ујдурулмуш бир чох башга әфсанәләр кими Мәһәммәдин ме'рачы да Мусанын Синај дағында аллаһла көрүшмәси һаггындакы јәһуди әфсанәсиндән алыныб ислам-

Scanned with ACE Scanner

лашдырылмышдыр. Мүҹтәһид Аға Бағыр Мәҹлиси вә'зләринин бириндә көстәрирди ки, һәтта Мәһәммәд өз әмиси оғлу Әли ибн Абуталыбла бирликдә ме'раҹда олмуш вә аллаһ онлара гонаглыг вермишдир.

Ә. Һагвердијев һәмин мө'ҹүзәни ифша етмәк мәгсәди илә Бағыр Мәҹлисинин китабындан бир парчаны алыб истеһза илә јазырды: «Вахта ки, пејғәмбәр Әлејһиссалам ме'раҹа кетди, једдинҹи көјә чатанда сәс кәлди: «Ја рәсулаллаһ, бурдан јухары чыха билмәзсән, бурада дајанаҹагсан». Бу сәс пејғәмбәрин гулағына ашна кәлди. Әлинин сәсинә охшады... Бир аз вахтдан сонра бир әдәд јагут мәҹмәидә пејғәмбәрә аллаһ тәрәфиндән ширбринҹ (сүдлү сыјыг) кәлди. Пејғәмбәр әрз еләди ки, пәрвәрдикарә мән бу ширбринҹи тәк јејә билмәјәҹәјәм. Бу һалда бир әл кәлиб онунла ширбринҹи көтүрүб јејәмәјә мәшғул олду. Дүјүнүн бир дәнәси һаман әлин үстүнә јапышды. Пејғәмбәр ме'раҹдан гајыдыб Әлини һүзуруна чағырды. Бахыб нә көрдү? Ширбринҹин дүјүсү Әлинин әли үстүндә иди» (Сечилмиш әсәрләри, 2-ҹи ҹилд, 1957, сәһ. 98).

Ә. Һагвердијев бу «мө'ҹүзәнин» мүәллифинә күлүр вә изаһ едирди ки, буна јалныз руһаниләрин дини тәблиғатына ујан мө'минләр кортәбии шәкилдә е'тигад етсәләр дә дүнјанын објектив ганунларыны дәрк едән вә һадисәләрин маһијјәтиндән баш чыхаран бизим кими «кафирләр» инана билмәзләр. Ҹәнаб Аға Бағыр Мәҹлиси әкәр баҹарырсанса «инди кәл, бу әһвалаты бу кафирләрә анлат! Јүз десән инанмајаҹаглар» (Јенә орада).

Шәрг өлкәләриндә, хүсусилә шиәмәзһәб мүсәлманлар арасында, дөрдүнҹү Хәлифә Әли адына ујдурулмуш чохлу мө'ҹүзәләр вардыр. Һәтта Әлинин мө'ҹүзәләри шиәмәзһәб мө'минләрин зеһнинә елә һәкк олмушдур ки, онлар Әлини аллаһ адландырырдылар. Мүсәлманларын Әлиаллаһы тәригәти буна ҹанлы мисал ола биләр. Мә'лумдур ки, Әлинин «мө'ҹүзәләри» шиәлијин бир голу олан Әлиаллаһлыг тәригәтини әсасландырмаға һәср едилмишдир. Бу тәригәтин ардыҹыллары Әлини аллаһын тәҹәссүмү һесаб едиб дејирдиләр ки, Иса, Муса, Мәһәммәд вә башга пејғәмбәрләр өз кәшфләрини Әлинин васитәсилә әлдә етмишдир (бах: Ј. А. Белјајев. «Мүсәлман тәригәтләри», Бакы, 1958, с. 88).

Әли һаггында һәмләји-һејдәри китабында јазылмыш «мө'ҹүзәләрин» бириндә дејилир ки, куја бир вахт Мәдинә әтрафында бөјүк бир әждаһа пејда олду. Онун јетмиш мин әрәш узунлуғу, једди мин әрәш ени вә једди мин әрәш галынлығы вар иди. Кими көрсә иди о дәгигә удурду, һәтта онун мүгабилинә көндәрилән гошунун һамысыны јараглы-јасаглы камына чәкмишди. «Бир күн бу әждаһа дахил олду Мәдинәнин күчәсинин биринә вә күчә илә сүрүнүб кирди Әбу-Талыбын евинә. Әбу-Талыбын адамлары гачыб күчәјә гысылдылар. Әли о вахт бир јашында иди вә бешикдә јатмышды. Бир дә бахдылар ушаг голларыны бәләкдән чыхармаг истәјир. Бир аз чалышыб әлләрини бәләкдән азад еләјиб бир әли илә әждаһанын үст додағындан вә бир әли илә алт додағындан тутуб дартыб әждаһаны ики парча еләди» (Сечилмиш әсәрләри, 2-ҹи ҹилд, Бакы, сәһ. 99).

Ә. Һагвердијев дини мө'ҹүзәләрин, о ҹүмләдән Әли һаггындакы мө'ҹүзәләрин ријакар мәгсәдини изаһ етмәклә халгы мө'ҹүзәбазларла мүбаризәјә чағырырды. Чүнки һеч бир сағлам дүшүнҹәли инсан идракы бир јашлы ушағын вәһши әждаһаны парчаламасы һаггында ағласығмаз ујдурманы гәбул едә билмәз. О, бу мө'ҹүзәнин мүәллифинә ришхәндлә дејирди ки, халга һәвәслә инандырмаға чалышдығыныз башга дини мө'ҹүзәләр кими «кет буну да кафирләрә сөјлә, инадлыгларындан буна да инанмајаҹаглар» (Јенә орада).

Ә. Һагвердијев дини әфсанәләрдә шәрһ едилмиш һәр ҹүр ујдурмалары рәдд едәрәк өз китабларында ону рәсмиләшдириб һәгигәт кими тәгдим едәнләри өз сатира вә истеһзалары илә ҹамаат гаршысында рүсвај едирди. О, материалист-атеист мөвгедән чыхыш едәрәк јазырды: «Мәдинә әтрафында пејда олан әждаһа вә Адәмлә Һәвванын Ханнасы једикләри хүсусда јазыланы охујаркән дејәҹәкләр: «Бу мүсәнниф тәрәфиндән бөһтандыр. Сизи инандырырам ки, бу бөһтан исә дә мүҹтәһидләрин китабларында јазылыбдыр» (Јенә орада, сәһ. 30.).

Мөвһумат әлејһинә апарылан мүбаризәјә динә, аллаһа гаршы апарылан мүбаризәнин тәркиб һиссәси кими бахмаг лазымдыр. Чүнки мөвһуматлар динә вә аллаһа инамдан доғур. Дин исә фөвгәлтәбии гүввәләрә, мө'ҹүзәләрә, дуалара, ҹадулара е'тигад јарадыр вә һәр ҹүр рәнкарәнк мөвһуматын

Scanned with ACE Scanner

јашајыб јајылмасына көмәк едир. Динин вә мөвһуми е'тигад-
ларын гноселожи көкләри бирдир вә онларын һәр икиси кер-
чәклијә дејил, фантазијалара вә сахта тәсәввүрләрә әсасла-
ныр: «Чадукәрлијә инам (сеһирбазлыг, тилсимчилик, чаду)
һәр бир динин ән характерик тәркиб һиссәләриндән бирини
тәшкил едир» (Елми атеизмин әсаслары, Бакы, 1963, сәһ. 117.)

Дуалар вә чадулар авамлыг вә чәһаләтин күчлү олдуғу
дөврләрдә диндарларын ичтимаи мә'нәви һәјатында мүһүм
тә'сир көстәрирләр. Халгын һәјатда тәсадүф етдији мадди вә
мә'нәви чәтинликләр, онларда кортәбии гүввәләрә е'тигад ја-
ранмасына көмәк едир. Чамаат фәлакәтдән гуртармаг јолу-
ну арзулар, хәјаллар вә чәмијјәтдән харич гүввәләрин көмә-
јиндә ахтарырлар.

Чадукәрләр исә халга изаһ едирләр ки, куја чин, шејтан,
гулјабаны вә һәр чүр фөвгәлтәбии гүввәләр анчаг аллаһа та-
бе олуб онун әмрини јеринә јетирир, она хидмәт едирләр. Гур'-
анда аллаһ адындан дејилир: «Мән чинләри вә адамлары
она көрә јаратдым ки, онлар мәнә итаәт етсинләр» (Сурә 51,
ајә 56). Сеһирбазлар вә дуа јазанлар исә халгын авамлы-
ғындан истифадә едиб өзләрини фөвгәлтәбии гүввәләрлә вә
онларын васитәси илә дә аллаһла әлагә сахлајан хүсуси «ис-
те'дадлар» кими тәгдим едирләр.

Ә. Һагвердијев өзүнүн «Чәһәннәм мәктублары»нда јазыр
ки, авам мүсәлманлар һәјатда тәсадүф етдикләри һәр чүр
зүлмә, әдаләтсизлијә вә фәлакәтә гаршы мүбаризә үчүн дуа
јаздырыр, һәтта чадунун көмәји илә өз дүшмәнләриндән ин-
тигам алмаг истәјирдиләр. Дикәр тәрәфдән јазыг чамаат ча-
дунун вә дуанын «гүдрәти» илә һәр чүр хәстәликдән вә бәд-
бәхтликдән гуртармаға инанырдылар. Өз дәрдләринә «әлач»
тапмагдан өтрү молланын гапысы ағзында нөвбә көзләјән
мө'мин мүсәлманлары ифша етмәк үчүн әдиб кинајә илә ја-
зырды: «Кимисинин әри гачыб ону гуртармаг истәјир, кимиси
филан оғлана өзүнү севдирмәк үчүн чаду јаздырыр. Үрәккеч-
мәси оланлар, баш ағрысына мүбтәла оланлар, бир пара хәс-
тәликләрә тутуланлар һамысы Молланын дуасы илә мәрам-
ларына чатмаг истәјирләр» (Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд,
Бакы, 1957, сәһ. 59.).

Мүәллифин һәмин фелјетонда Хортдан адлы бир шәхсин
дуаларын вә чадуларын көмәји илә чәһәннәми сәјаһәт едиб
орадан «хәбәр кәтирмәси» һаггында јаздығы бүтүн мө'чүзә-
ви әһвалатлара, дуалар вә чадулар әлејһинә чеврилмиш тән-

гид сәнәди кими бахмаг лазымдыр. О, дуаны вә чадуну әллә-
риндә истисмар аләтинә чевирмиш түфејлиләри, руһанилəри,
вә онларын истинад етдији дини мәнбәләри кәскин сатира
атәшинә тутурду.

Ә. Һагвердијев јазырды ки, Хортдан Тифлисдә ешидир
ки, Гарабағда Мирзә Гошунәли Тәбризи адлы мәшһур чаду-
кәр, дуајазан вә иксир гајыран мөһтәрәм бир шәхс јашајыр.
О Тифлисдән Шушаја Мирзәнин јанына кәлиб она изаһ едир
ки, мән өлмәмиш чәһәннәмә кедиб орадан бир хәбәр кәтир-
мәк истәјирәм вә дәрдимә әлач үчүн сәнә пәнаһ кәтирмишәм.
Мирзә Гошунәли өз китаблары илә мүталиә едәндән сонра
бујурур ки, адам өләндән сонра о дүнјаја кедә биләр. Она
көрә дә һеч бир шәхс дири икән чәһәннәмә кедә билмәз. Ан-
чаг «Тәнбиһилгафилин» китабынын отуз једдинчи сәһифәсин-
дә јазылыр ки, «Фәгәт бир нәфәр адам филан илдә (бу сәнә-
ни көстәрир) филан ајын филан күнүндә (һаман күнү көстә-
рир) ады «Т» һәрфи илә башланан бир шәһәрдән ады «Ш»
һәрфи илә башланан бир шәһәрә, ады «Г» илә башланан мү-
гәддәс бир шәхсин јанына кәлиб ондан чәһәннәми кедиб сә-
јаһәт етмәк үчүн әлач истәјәчәкдир. Мәгсәдинә дә наил ола-
чагдыр, чүнки чәми мүшкүлләрин әлачы о шәхсдә вә онун
әлинә кечмиш «Чамеүддәват» китабында олачагдыр. О кита-
бын јетмиш једдинчи сәһифәсиндә јазылмыш нүсхә о шәхсин
мүвәггәти олараг өлүб чәһәннәмә кетмәсинә сәбәб олачаг»
(Јенә орада, сәһ. 55.).

Ә. Һагвердијев Азәрбајчанда мөвһумат вә чәһаләтин күч-
лү олмасына вә халгын авамлығына үрәкдән ачыјырды. Халг
о дәрәчәдә надан, дуанын вә чадунун әсири иди ки, онлар
һәр чүр ағласығмазлыгларын, чәннәт вә чәһәннәмә кедиб га-
јытманын вә өлүб-дирилмәнин дуанын гүввәси илә мүмкүн
олмасына инанырдылар. Лакин инсан өләндән сонра дирил-
мәк јох, мәһв олуб башга кејфијјәтләрә уғрамасыны өз көз-
ләримизлә мүшаһидә едирик. Бу фикрә тәмас едәрәк Ф. Ен-
келс јазырды: «Ким буну дәрк етмишдирсә, о руһун өлмәзли-
ји һаггындакы данышыглара сон гојмуш олур. Һәјатын вә
өлүмүн тәбиәтини белә садәчә дәрк етмәк гәдим мөвһуми кө-
рүшү рәдд етмәк үчүн кифајәт едир» (Тәбиәтин диалектика-
сы, М. 1955, сәһ. 238, русча).

Бир чох өлкәләрдә һејванлары, гушлары вә биткиләри
мүгәддәсләшдирирләр. Азәрбајчанда исә сағсағанын бу вә ја
башга һадисәни, мө'чүзә вә фәлакәти габагчадан билиб хәбәр

Scanned with ACE Scanner

вермәсинә инанырлар. Чох күман ки, мүсәлманларда белә е'тигад тотемизмин тә'сири алтында јаранмышдыр. Чүнки тотемизм «елә бир е'тигаддыр ки, куја инсан групплары (тајфалары) мүәјјән һејван вә ја битки нөвләри илә бә'зән исә дикәр мадди шејләрлә хүсуси әсрарәнкиз гоһумлуг әлагәләри илә бағлыдыр. Һәмин һејванлар, биткиләр вә шејләр бу вә ја дикәр инсан тајфасынын тотемидир» (Елми атеизмин әсаслары, Бакы. 1963, сәһ. 122.).

Тотем олан һејванын ады илә хүсуси тајфалар, мәсәлән, Гартал тајфасы, Илан тајфасы, Гурбаға тајфасы вә с. адланырлар. Инсанлар һәмин һејвандан төрәдијинә инаныб онлара пәрәстиш едирләр.

Ә. Һагвердијевин «Сағсаған» пјесиндә дуа, чаду, фалабахма илә јанашы сағсағанын габагчадан хәбәр вериҹилији мөвһумат кими ифша олунур. Пјесдә көстәрилир ки, Совет һакимијјәтинин илк илләриндә гоншу рајона комсомол имәчилијинә кедән Таргулунун арвады Фатманисә һәјәтдә сағсаған гырылдадығыны көрүб әриндән шүбһәләнир. О тез гачыб Молла Замана мүрачиәт едир вә Таргулунун өлдүрүлмәси «мүәјјән едилир». Ваһимә кечирән Фатманисә сағсағанын вә молла Заманын вердији «мә'луматын» доғрулуғуну јохламаг үчүн һәмшәри Чаһанын нохуд фалына да бахдырмағы ваҹиб билир. Фалчы Чаһан әлиндә ојнатдығы нохудлары дуалајыб јерә атыр вә дејир: «Бири тәк дүшдү, дөрдү дә онун гаршысында һамысы бурун-буруна» (Әсәрләри, 1-чи ҹилд, Бакы, 1956, сәһ. 531.).

Бунунла да нохуд фалы Фатманисәнин әринин дөрд нәфәр тәрәфиндән өлдүрүлмәсини гәти тәсдиг едир. Нәтиҹәдә Таргулунун кәлиб чыхмасы сағсағанын, Молла Заманын вә нохуд фалынын «мә'луматыны» јалана чыхарыр вә онлара инананларын мајмаглығыны халга ачыб көстәрир.

Ә. Һагвердијев јазыр ки, мө'ҹүзә, дуа, чаду вә бу кими сеһирбазлыглара инам әвәлләр кортәбии е'тигаддан јаранмышдырса да сонралар өз маһијјәтини дәјишиб синифли ҹәмијјәтин истисмар аләтинә чеврилмишди. Сосиализм ҹәмијјәтиндә исә халгын тәрәггиси, инкишафы вә маарифләнмәси бу чүр мөвһуматлара инанмағы арадан галдыраҹагдыр.

Ә. Һагвердијев мөвһумат әлејһинә мүбаризә үчүн бир пионерә нәсиһәтиндә дејирди: «Бөјүјүб мүәллим олачагсан сән дә, пионерләрә дәрс верәҹәксән. Ондан сонра сағсағана, гарғаја, таса, фала инанмајачагсан» (Јенә орада, сәһ. 535).

Ә. Һагвердијев Јахын вә Орта Шәрг халгларынын, һабелә азәрбајҹанлыларын адәт вә ән'әнәләринә, мөвһуматчылыг хүсусијјәтләринә, ибадәт вә пәрәстиш гајдаларына дәриндән бәләд иди. Буна көрә дә о өз атеист фикирләрини тәтбиг едәркән јерли хүсусијјәтләри вә конкрет шәраити нәзәрә алырды. Ә. Һагвердијевин дини, мөвһуматы, ҹәһаләти тәнгид едән фикирләри бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир. О, халга баша салырды ки, мүгәддәс очаглар, пирләр вә бу гәбилдән олан «мүгәддәс» јерләр һијлә вә фырылдаг мәскәни олуб, авам халгы сојмаг үчүн дүзәлдилмишдир.

Азәрбајҹанда тәсадүф етдијимиз пирләр ән чох «ишыг јанан» вә «гәбир олан» јерләрлә әлагәдар јарадылырды. Әлбәттә, бу ики һадисәни тәсадүфи һесаб етмәк олмаз, чүнки пирләрдә шам јандырылмасы гәдим атәшпәрәст азәрбајҹанлыларын атәшкәдәләрдә од сахланмасы вә она ситајиш етмәси илә әлагәдардыр. Гәбирләрин пирләрә чеврилмәси исә орта әсрләрдә әрәб гәсбкарларынын јүрүшләри заманы һәлак олмуш әсилзадәләрин, һәрби рүтбәли шәхсләрин, имам сүлаләсинин вә сејидләрин гәбирләри мүгәддәсләшдирилмишдир.

Ә. Һагвердијев «Пир» һекајәсиндә «мүгәддәс» јерләрдән биринин нечә мејдана кәлдијини белә тәсвир едир: «Мирзә Ҹавадын түфејли һәјат кечирән авара оғлу Әһмәд јер дешијиндән пул чыхармаг үчүн «пир кәшф етмәк» фикринә дүшүр. Буна көрә дә о евләринин габағындакы гујудан һәјәт бағындакы әнҹир ағачынын дибинәдәк јерин алты илә кечә лағым атыр вә сонра анасына дејир: «Бу кечә мән гујудан кириб лағымла әнҹир ағачынын дибинә кәлиб бир шам јандырыб дешикдән дишары чыхачағам. Сән кет гоншу арвадларын бир-икисинә горха-горха нағыл елә ки, бәс бизим әнҹир ағачынын дибиндә чыраг јаныр. Ондан сонра кәл отур евиндә ишин јохдур» (Сечилмиш әсәрләри, 2-чи ҹилд, 1957, сәһ. 179).

Әһмәдин анасынын шаијәсинә јығышан гоншу арвадлар әнҹир ағачынын дибиндә шам јандығыны өз кәзләри илә көрдүләр. Бу мө'ҹүзәдән сонра Мирзә Ҹавадын гапысынын «пир» олмасына һеч кәсдә шәкк-шүбһә галмады вә пирин шөһрәти сүр'әтлә јајылмаға башлады. Мирзә Ҹавад исә дәјишилиб Шејх Ҹавад олду. Мүәллиф јазыр ки, гојун гурбаны, јағлы чөрәк, гоғал, фәсәли вә һалвадан башга һәр күн азындан ијирми манат мәдахил олурду. Бә'зи күнләр мәдахил әллиалтмыш маната чыхырды. Әһмәд деди: «Ата, инди кәрдүн јер дешијиндән нечә пул чыхар? Инди кәл сән әјләш бурада нә

Scanned with ACE Scanner

гәдәр кефиндән истираһәт елә кәләң мәдахилдән ајда әлли манат сәнин мәвачибин. Галан пулларын һамысы мәнә чатачаг» (Јенә орада).

Ә. Һагвердијев «Пир» һекајәси илә бүтүн «мүгәддәс» јерләрин маһијјәтини вә онларын нә мәгсәдлә јарадылдығыны зәһмәткешләрә әјани шәкилдә баша салыр вә бунунла да мөвһумата, динә, нәһајәт, аллаһа е'тигадына күчлү зәрбә вурмуш олурду.

Ә. Һагвердијевин «Јашылбаш сона» һекајәсиндә тәнгид олунан очаг да сејид гәбринин мө'чүзәсиндән јарадылмышды. Һекајәдә дејилир ки, бир нәфәр чајчы «Јыхылго» ләгәби илә сүбһ кәлиб анд ичиб чамаата хәбәр верир ки, кечә јашылбаш сонанын (сејидин—Ә. Б.) гәбриндә ишыг јандығыны өз көзү илә көрүб. «Чамаат буну ешидәнтәк ағсаггал гырмызы саггал, узун саггал, көдәк саггал вә чәми шәһәрин өврәтләри һамысы төкүлдүләр гәбрин үстүнә зијарәтә... Јашылбаш сонанын гәбри о күндән зијарәткаһ олду» (Сечилмиш әсәрләри, 2-чи чилд, Бакы, сәһ. 164).

«Јыхылго» исә һәмин күндән чајчылығы бурахыб «ичад етдији» «пир»дә мүчавирлик еләмәјә башлады. Ә. Һагвердијевин «Сејидләр очағы» һекајәсиндә дә билаваситә сејидләрин өзләринин фырылдаглары илә гурашдырылмыш чиркаб јувасы ачылыр вә сејидләр рүсвај едилир. Белә ки, Иран лотулары Сејид Сәмәд вә Сејид Әһмәд Азәрбајчанын «Узунгулаглы» кәндинә кәлиб бурада очаг «кәшф» едирләр. Әввәлчәдән һазырланмыш сејидләр куја тәсадүфән кәндин мәсчидиндә көрүшәркән гучаглашыб ағлашырлар. Сонра да чамаата нәгл едирләр ки, 250 ил бундан әввәл бу кәнддә өлмүш једдинчи бабамыз Сејид Сәфанын гәбринин индијә гәдәр мәчһул галмасы онун өвладларына ејиб олдуғу кими, бу кәнд үчүн дә бөјүк бәдбәхтлик вә фәлакәтдир. Сејидләр башларына дөјүб фәрјад едирләр ки, гәбир өзүнү анчаг бизә нишан вермәлидир. Әкәр башга адамлар да бизимлә ону ахтармаға кетсә гәбир гејб олунмалыдыр. Беләликлә, онлар кечә јарысы хәлвәти гәбристанлыға кетдиләр. «О јан-бу јаны чох кәзиб, доланыб, ахырда бир өлмүш ешшәк сүмүкләри тапыб бир гәдәр газыб орада дәфн етдиләр. Вә сәһәр дәстә-дәстә кәлән чамаата көстәриб дедиләр ки, ахтардығымыз сејид гәбри будур. О күндән зијарәт башланды» (Јенә орада, сәһ. 215).

Очағын назири һесабына кәлирләри башдан ашан сејидләр севиндикләриндән тулланыб дүшүрдүләр вә белә авам

кәндләрин чох олмасыны арзу едирдиләр. Сејид Әһмәд јолдашына худмани дејирди: «Шүкүр олсун аллаһа, гумарымыз тутуб, јахшы пул газанмышыг! Худавәнди-аләм бу чамаатын гулағыны бир аз да узатсын» (Јенә орада, сәһ. 215—216).

Ә. Һагвердијев јерли пирләри, очаглары вә башга нишанкаһлары ифша етмәклә онларын һәгиги мәзмунуну ачыр вә халгы һәр чүр мөвһуматла мүбаризәјә чағырырды. Онун јарадычылығында дини мөвһуматын әјани сурәтдә ифша едилмәси халгы чәһаләтдән ајылдараг елмә, маарифә, тәрәггијә доғру мејл етмәсинә көмәк едирди. Бу исә өз нөвбәсиндә әһалидә атеист бахышларын јаранмасынын башланғычыны гојурду.

Scanned with ACE Scanner

СУАЛЛАРА ЧАВАБ

СУАЛ. Мә'лум олдуғу үзрә, фе'ли бағламалар да, фе'ли сифәтләр дә фе'л бәһсинә дахилдир. Буну нәзәрә алдыгда грамматик тәһлил заманы фе'ли сифәти вә ја фе'ли бағламаны шакирдин фе'л һесаб етмәси мәкәр сәһвдирми?

М. Абдуллајев—Гах рајону.

ЧАВАБ. Фе'л термини сөзүн һәм кениш, һәм дә дар мә'насында ишләдилир. Сөзүн кениш мә'насында һәмин нитг һиссәсинә дахил олан бүтүн лексик-грамматик категоријалар нәзәрдә тутулур; фе'ли бағламалар да, фе'ли сифәтләрдә бу анлајыша дахил едилир. Сөзүн дар мә'насында исә анчаг заман вә шәхсә көрә дәјишән сөзләр фе'л һесаб олунур. Фе'ли сифәтләр вә фе'ли бағламалар фе'л бәһсинә аид хүсуси категоријалар олдуғундан онлар сөзүн дар мә'насында баша дүшүлән фе'лләрдән әсаслы сурәтдә фәргләнир. Башлыча фәргсидә өзүнү кәстәрир ки, һәмин категоријаларын һеч бири заман вә шәхсә көрә дәјишилмир. Бу, фе'ли сифәтләри вә фе'ли бағламалары «әсас» фе'лләрдән ајыран башлыча хүсусијјәтдир. Бунлардан һәр биринин, мә'лумдур ки, өзүнәмәхсус башга хүсусијјәтләри дә вардыр. Мәсәлән, фе'ли сифәтләр фе'лә мәхсус хүсусијјәтләрә малик олмагла јанашы, сифәтләрә дә чох јахынлашыр; белә ки, онлар да сифәтләр кими әшјанын әламәтини (һәрәкәтә көрә әламәтини) билдирир вә неҹә? нә чүр? һансы? суалларындан биринә чаваб олур.

Әлбәттә, дејә биләрләр ки, фе'ли сифәтләр вә фе'ли бағламаларын бир гисми ачыг-ашкар заман анлајышы да ифадә едир. Һәтта -дығы, -дији шәкилчиси илә дүзәлән фе'ли сифәтләр шәхсә көрә дә дәјишә билир (алдығым, алдығын, алдығы...). Лакин мәсәләјә диггәтлә јанашдыгда мүәјјән етмәк чәтин дејил ки, онларда заман анлајышы јалныз лексик-грамматик јолла ифадә олунур. Бурада тәкчә јада салмаг кифајәтдир ки, фе'лин заман шәкилчиләри сөздәјишдиричи, фе'ли сифәт шәкилчиләри исә сөздүзәлдичи шәкилчиләрдир.

Бүтүн бунлара көрәдир ки, көркәмли рус алимләриндән бә'зиләри фе'ли сифәт (причастие) вә фе'ли бағламалары (деепричастие) ајрыча нитг һиссәси кими гәбул етмәк тәклифини ирәли сүрмүшләр. Һәтта РСФСР мәктәбләри үчүн јени програм әсасында јазылмыш јени дәрсликдә мүәллифләр һәмин грамматик категоријалары методик бахымдан мүстәгил нитг һиссәләри кими вермишләр. Фикримизчә, орта мәктәбләр үчүн һазырланан Азәрбајчан дилиндән јени дәрсликләр үчүн дә бу методик мүлаһизәни нәзәрә алмаг чох фајдалы олар, тә'лим просесиндә мејдана чыхан бир сыра долашыглыглары арадан галдырмаға имкан верәр.

Беләликлә ајдын олур ки, грамматик тәһлил просесиндә фе'ли сифәти вә фе'ли бағламаны шакирдләрә һәмин категоријаларын өз ады илә көстәрмәји өјрәтмәк даһа мүнасиб вә даһа доғрудур. Әкәр шакирд бунлары илк бахышда фе'л кими «тәгдим едәрсә», мүәллим онун чавабыны сәһв сајмамалы, көмәкчи суаллары илә она истигамәт вериб, тәһлил олунан сөзүн әсил характерини изаһ етмәјә истигамәтләндирмәлидир.

СУАЛ 1. Сону **х** вә бә'зән дә **ғ** илә дејилән сөзләр нә үчүн **г** илә јазылыр? Белә сөзләрин **х** илә јазылышыны гәбул етмәк даһа доғру олмазмы?

СУАЛ 2. Сон самитинин тәләффүзүнә көрә **г** илә јазылан сөзләрдән һеч дә фәргләнмәјән **Газах, Самух, Јевлах** сөзләри бәс нә үчүн **х** илә јазылыр? Һәмин сөзләр һалланаркән онларын сонундакы **х** самитинин **ғ** самитинә кечмәси орфографијамызда формалашмыш бир гајда һесаб олунурму?

Б. Әһмәдов—Минкәчевир шәһәри.
А. Гасымов—Ермәнистан ССР.

ЧАВАБ 1. Унутмаг олмаз ки, орфографија ичтимаи һадисә олмагла јанашы, һәм дә тарихи бир категоријадыр. Орфографијанын принсипләри сырасында тарихи-ән'әнәви принсипин мүәјјән јер тутмасы мәһз бу сәбәбдән ирәли кәлир. Әлбәттә, тарихи-ән'әнәви принсип орфографијанын асан мәнимсәнилмәсиндә һәмишә бир әнкәл кими гаршыја чыхыр. Она көрәдир ки, бир чохлары һәмин принсипә әсасланан јазы гајдаларыны садәләшдирилмәк вә тәләффүзә ујғунлашдырылмагла әлагәдар «нә үчүн һеч кәсин тәшәббүс көстәрмәдијинә» тәәччүб едир, һәтта бә'зиләри бунунла, әкәр тә'бири чаизсә, аз гала «нәји исә кәшф етдикләрини» дүшүнүрләр. Фикримизчә, бунун башлыча сәбәби орфографијанын хүсусијјәтләрини, онун инкишаф ганунаујғунлугларыны јахшы билмәмәкдән ирәли кәлир. Азәрбајчан дили орфографијасынын хүсусијјәтләри һаггында бу сәтирләрин мүәллифинин «Азәрбајчан дили орфографијасы тәдрисинин елми әсаслары» адлы китабчасында әтрафлы мә'лумат верилдијини нәзәрә алараг, бурада јалныз суалдан ирәли кәлән конкрет бир мәсәлә барәдә фикримизи билдирмәклә кифајәтләнәчәјик.

Сону **х** вә ја **ғ** илә дејилән сөзләрин **г** илә јазылмасы нисбәтән гәдим тарихә маликдир. Чох еһтимал ки, бу гајданын формалашмасы мүәјјән дөврдә јазымызда түрк (османлы) дилинин тә'сири нәтичәсиндә баш вермишдир. Әлбәттә, бу фикрин нә дәрәчәдә әсаслы олдуғуну сөјләмәк һәләлик чох чәтиндир, чүнки бу, чидди тәдгигат апармағы тәләб едир. Бизә мә'лум олан башлыча факт бундан ибарәтдир ки, Азәрбајчан дилинин һеч бир шивәсиндә белә, һәмин сөзләр **г** илә тәләффүз олунмур. Демәк, орфографијамызда онларын **г** илә јазылышынын гәбул олунмасы тарихи-ән'әнәви принсипә әсасланмагдан ирәли кәлмишдир.

Әкәр һәмин сөзләрин јазылышында фонетик-морфоложи принсип әсас тутулса иди, о заман онларын сонунда, јәгин ки, **х** дејил, **ғ** јазылмасыны гәбул етмәк лазым кәләрди. Чүнки бу, сөз сонунда чинкилтили самитләрин карлашмасы ганунаујғунлуғуна даһа мүвафигдир. Ахы бу һадисә дилимиздә өзүнү кениш шәкилдә кестәрир. Мәсәлән, сону, јеринә көрә, **т** вә **д** илә дејилән булуд, ганад, палыд,

кәнд вә с. кими сөзләри орфографијамызда **д** илә јазмаг гәбул олунмушдур. Ејни фикри сону **с** вә з илә дејилән алмаз, јарпыз, гарпыз кими сөзләрә, јахуд сон сәси һәм **ч**, һәм дә **ч** илә тәләффүз олунан турач, гылынч, чәкич вә с. сөзләрә дә аид етмәк мүмкүндүр. Бүтүн бу кими сөзләр ајрылыгда вә самитлә башланан шәкилчиләрлә бирликдә ишләндикдә онларын сонундакы чинкилтили самит карлашмыш шәкилдә тәләффүз олунур; мәсәлән, булу(т), булу(т)дан, кән(т), кән(т)дә, алма(с), алма(с)сыз, тура(ч), тура(ч)лы вә с. Ејни сөзләр саитлә башланан шәкилчиләрлә ишләндикдә исә онларын сон сәси јазыја мүвафиг шәкилдә тәләффүз олунур; мәсәлән, булу(д)ун, кәнд(д)ә, алма(з)ы, тура(ч)а вә с. Мәсәләјә диггәтлә јанашдыгда дејиләнләрдән нәтичә чыхармаг чәтин дејил ки, әкәр чохһечалы сөзләрин сонунда **г** самитинин јазылышы илә әлагәдар гајданы тәкмилләшдирмәк лазым кәлсә иди, о заман һәмин сөзләри анчаг **ғ** илә јазмаг тәклифи елми чәһәтдән әсаслы ола биләрди. Лакин һәләлик орфографијамызда белә бир чидди дәјишиклик апарылмасына һеч бир чидди еһтијач јохдур; бу чүр дәјишикликләрә орфографијамызда јалныз реформа апарылмасы дөврүндә јол верилә биләр. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, һал-һазырда күндәлик вә ичтимаи вә мәдәни еһтијачларымызы, әсасән, мүвәффәгијјәтлә өдәјә билән мөвчуд орфографијамыз көклү вә чидди дәјишикликләрә гәтијјән мөһтач дејил. Унутмаг олмаз ки, орфографијада тез-тез дәјишикликләр апарылмасы ондан бүтүн халг күтләсинин мүвәффәгијјәтлә истифадә етмәси бахымындан һеч дә әлверишли дејил вә бу, ганунаујғун һадисә сајылмыр.

Демәк, орфографијамызда апарылан вахташыры тәкмилләшдирмә, дәгигләшдирмә мәсәләләри илә реформа мәсәләләрини бири-бири илә ејниләшдирмәк олмаз. Биринчидә ваҹиб олан бир нечә гајданы тәкмилләшдирмәк әсас тутулурса, икинчидә, демәк олар ки, бүтүн гајдалара јенидән бахылмасы гаршыја гојулур. Фикримизчә, сону г илә јазылан сөзләрә аид гајданын дәјишдирилмәси мәсәләсини гәтијјән өн планда дуран мәсәләләр сырасына дахил етмәк олмаз. Чүнки тарихи-ән'әнәви принсипә әсасланан һәмин гајда, нечә дејәрләр, орфографијамызда тәк дејил; ону дәјишмәк мәсәләси гаршыја гојулса, о заман бир сыра башга гајдалары да дәјишмәк лазым кәләрди.

ЧАВАБ 2. Газах, Јевлах, Самух кими чоғрафи адларын — хүсуси исимләрин јазылышы фонетик-морфоложи вә тарихи-ән'әнәви принсипә әсасланыр. Һәмин сөзләрин јазылышынын мәһз бу шәкилдә формалашмасы даһа гәдимдир. Одур ки, белә чоғрафи адларын јазылышы орфографијамызда хүсуси бир гајда һесаб едилмәлидир. Буну сону **г** илә јазылан сөзләрә аид гајданын мүстәсналығы һесаб етмәк олмаз.

Мәтбуатда чох заман һәмин сөзләрә саитлә башланан шәкилчиләр артырылдыгда онларын сонундакы **х** самити **ғ** илә әвәз едилир. Бу, тәләффүзә ујғун олса да, јазы ганунларына ујғун дејил; орфографијамызда **х** самитинин **ғ** самитинә кечмәси илә әлагәдар бир гајда гәбул олунмамышдыр. Одур ки, тәләффүз гајдасындан асылы олмајараг, һәмин сөзләрин сонунда һәмишә **х** јазылмасы даһа дүзкүндүр вә мәтбуатымыз буна риајәт етмәлидир.

СУАЛ. «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» (I һиссә) дәрслијинин ики јериндә **ғ** самити **г** самитинин чинкилтили гаршылығы кими изаһ едилмишдир. Буну дүзкүн һесаб етмәк оларлмы?

И. Новрузов — Имишли рајону.

ЧАВАБ. Шүбһә етмәк олмаз ки, јазымызда нә **г** самитинин **ғ** самитинә, нә дә **к** самитинин **ј** самитинә кечмәси һадисәси кар самитин чинкилтиләшмәси илә әлагәдар һадисә дејилдир. Чүнки **г** самитинин дилимиздәки кар гаршылығы **к'** сәси (колхоз, картон сөзләриндә олдуғу кими), **ғ** самитининки исә **х** сәсидир; **к, ј** самитләри дә бу бахымдан тамамилә бири-бириндән фәргли гаршылығы олан сәсләрдир. Белә ки, **к** самити **к** самитинин кар гаршылығы, **ј** самити исә әлифбамызда хүсуси ишарәси олмајан **х'** сәсинин (мәх'тәб, үрәх' сөзләриндә олдуғу кими) чинкилтили гаршылығыдыр.

«Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслијиндә, доғрудан да, ики јердә кар вә чинкилтили самитләрлә әлагәдар гејри-дәгиглијә, долашыглыға јол верилмишдир. Фикримизчә, бунлары бурада тәкрар етмәјә, сәһвин нәдән ирәли кәлдијини ајдынлашдырмаға еһтијач јохдур. Һәр шејдән әввәл она көрә ки, јени тәдрис програмларынын тәтбигинә кечмәклә әлагәдар, артыг өз ролуну тамамламагда олан мөвчуд дәрсликләри тәнгид етмәк кәсәрли бир нәтичә верә билмәз. Лакин һаггында бәһс етдијимиз мәсәлә илә билаваситә бағлы олуб, һәм адыны чәкдијимиз дәрсликдә, һәм дә лингвистик вә методик әдәбијјатда дәфәләрлә тәкрар олунмуш бир нөгсаны бурада ајдынлашдырмаг, фикримизчә, фајдалы олар.

Мә'лум олдуғу үзрә, фе'лләрдән сифәт дүзәлдән **-гын, -ғын, -гун, -ғун, -кин, -кин, -күн, -күн** шәкилчиләринин вә исим дүзәлдән **-гы, -ғы, -гу, -ғу, -ки, -ки, -кү, -кү** шәкилчиләринин орфографијасы белә изаһ олунур ки, куја сону кар самитлә битән фе'лләрә һәмин шәкилчиләрдән кар самитлә башлананы; чинкилтили самитлә битән фе'лләрә исә чинкилтили самитлә башлананы гошулур. Әлбәттә, бу һөкм **-кин, -кин, -күн, -күн; -ки, -ки, -кү, -кү** шәкилчиләринин јазылышына тамамилә ујғун кәлир. Лакин әввәли **г** вә **ғ** илә башлананлара кәлдикдә (-тын, -ғын...) вәзијјәт әсаслы сурәтдә дәјишилир. Ахы **г** (ге) да, **ғ** (ғе) да чинкилтилидир.

Дејиләнләри нәзәрә алараг, јухарыда көстәрдијимиз орфографик гајданын изаһында һәмин шәкилчиләрин кар вә ја чинкилтили самитлә башланмасыны дејил (хүсусән гын, -ғын,... шәкилчиләрини), онларын гошулдуғу фе'лләрин кар вә чинкилтили самитлә битмәсини әсас тутмаг лазымдыр.

СУАЛ. Хаһиш едирәм, ашағыдакы чүмләни чүмлә үзвләринә тәһлил едәсиниз:

Ашағы Ајыблы кәндинин сол саһили гызылкүл коллары илә өртүлмүшдүр.

З. Садыгов — Шамхор рајону.

ЧАВАБ. Һәмин чүмләнин хәбәри **өртүлмүш** сөзүдүр. Н ә ө р т ү л м ү ш д ү р? **Ашағы Ајыблы кәндинин саһили** — мүбтәдадыр. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бу мүбтәдаја һара? суалыны да вермәк мүмкүндүр. Һ а н с ы с а һ и л и? **Сол** — тә'јиндир; тә'јини сөз бирләшмәси илә ифадә олунмуш мүбтәданын бир һиссәсинин — **са-**

Scanned with ACE Scanner

һили сөзүнүн тә'јинидир. Нә илә өртүлмүшдүр? Гызыл-күл коллары илә — чүмләнин васитәсиз тамамлығыдыр.

Тәһлил етдијимиз чүмләнин мүбтәда вә тамамлығы тә'јини сөз бирләшмәси илә, хәбәри фе'ллә, тә'јини исә сифәтлә ифадә олунмушдур.

СУАЛ 1. Фәнләрин адыны хүсуси исим һесаб етмәк вә онлары бөјүк һәрфлә јазмаг дүзкүндүрмү (мәсәлән, Ана дили, Зоолокија вә с.)?

СУАЛ 2. Синиф журналынын апарылмасына даир көстәришдә тәләб олунур ки, шакирдләрин фамилијасы, ады вә атасынын ады јаш шәһадәтнамәси әсасында јазылсын. Лакин шәһадәтнамәләрдә бә'зән кобуд сәһвләрә — савадсызлыға јол верилир; мәсәлән, **Сүрәјјә** әвәзинә **Сураја**, **Чаваһир** әвәзинә **Чаваһыр**, **Вәлијев**, **Мәммәдов** әвәзинә **Велијев**, **Мамедов** вә с. јазылыр. Биз мүәллимләр мәктәб сәнәдләринин тәртибиндә шәһадәтнамәләри әсас тутмалыјыг, јохса орфографијамызы?

СУАЛ 3. Синиф дәфтәрләри нә вахта гәдәр мәктәбдә сахланылмалыдыр?

С. Сәфәров — Ағдам рајону.

ЧАВАБ 1. Фәнләрин адыны хүсуси исим һесаб етмәк олмаз. Чүнки фәнн вә еләчә дә елм анлајышлары мәнтиги мә'нада чинс һесаб олунур. ајры-ајры фәнләр исә онларын нөвләри сајылыр. Демәк, чоғрафија, зоолокија вә с. анлајышлар нөвдүр. Аналокија олараг башга бир мисал көстәрәк: балыг, ағач анлајышлары чинси билдирир; хәшәм, сазан, күтүм.... гарағач, сәрв, чинар.... анлајышлары исә нөв катеғоријасына дахил едилир. Мәкәр садаладығымыз бу «нөв»-ләри—балыг вә ағач адларыны хүсуси исим һесаб етмәк олармы?

Хүсуси исимләр, адәтән, јалныз мүәјјән нөвдән олан бу вә ја дикәр әшјаны башгаларындан фәргләндирмәк үчүн она верилән шәрти аддыр. Нөвүн өзүнә дахил олан сөзләр, о чүмләдән фәнн адлары, ајдын мәсәләдир ки, јалныз үмуми исимләр сајылмалыдыр.

ЧАВАБ 2. Бу тамамилә доғрудур ки, синиф журналында шакирдләрин фамилијасы, ады вә атасынын ады онларын јаш шәһадәтнамәси әсасында јазылмалыдыр. Лакин бурада «әсасында» сөзүнү дүзкүн баша дүшмәк лазымдыр. Бу, һеч дә шәһадәтнамәләрдә бурахылмыш орфографик сәһвләри гејд-шәртсиз гәбул етмәјә һагг газандырмыр. Әкәр шакирдин фамилијасы, ады вә ја атасынын ады јаш шәһадәтнамәсиндә дүзкүн јазылмамышса, мүәллим, илк нөвбәдә, ушағын валидејниндән бунун сәбәбини өјрәнмәјә чалышмалыдыр. Шәһадәтнамәдә кедән сәһвин характерини она изаһ етмәли вә мәсләһәт көрмәлидир ки, о (валидејн), закс идарәсинә әризә илә мүрачиәт едиб һәмин сәһви дүзәлтдирсин. Буна наил олмадыгда, һәр һалда валидејндә мөһкәм инам јаратмалыдыр ки, о өз ушағынын шәһадәтнамәсиндә кедән сәһви имкан олдуғу анда, һеч олмазса, өвлады паспорт аларкән, дүзәлтдирмәји унутмасын.

Синиф журналында вә дикәр мәктәб сәнәдләриндә шакирдләрин фамилијасы, ады вә атасынын ады орфографија лүғәтиндә көстәрилдији гајдада јазылмалыдыр. Шәһадәтнамәјә әсасланмаг о демәкдир ки, ушағын һәмин сәнәддәки ады, мәсәлән, Камил, јахуд Алыдырса, мүәллим бунлары Камал, Әли адлары илә әвәз етмәсин. Шәһадәтнамәдә Сүрәјја, Чаваһир, Мәммәдов, Вәлијев ад вә фамилијалары Сураја, Чаваһыр, Мамедов, Велијев шәклиндә јазылмышса, һеч шүбһәсиз ки, мүәллим нә мәктәб сәнәдләринин тәртибиндә, нә дә башга һалларда һәмин сәһвләри тәкрар етмәмәлидир. Әкс тәгдирдә бу, нечә дејәрләр, мүәллим адына икигат ләкә ола биләр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, мүәллим өз шакирдләриндән һәр биринин ады вә фамилијасынын дүзкүн јазылышы вә дүзкүн тәләффүзүнү онлара хүсуси оларағ изаһ етмәлидир; мәсәлән, ады Сәттар, јахуд Наилә олан шакирдә өјрәтмәлидир ки, **Сәттар** сөзү **Сәтдар** шәклиндә дејилмәсинә бахмајараг, ики **т** илә јазылыр, **Најилә** дејилдији һалда, **Наилә** јазылыр вә с.

Үмумиј̈јәтлә, Азәрбајчан дилиндәки инсан адлары сон дәрәчә мүхтәлиф вә рәнкарәнкдир; бунларын јазылышы вә дејилишиндә дә фәргли чәһәтләр чохдур. Одур ки, Азәрбајчан дили дәрсләриндә мүәллим инсан адлары үзәриндә дә тез-тез иш апармалы олур вә бу, шакирдләрдә дүзкүн јазы вә еләчә дә орфоепик вәрдишләрин формалашмасында мүәјјән рол ојнајыр (хүсусән ибтидаи синифләрдә).

Бүтүн бунлар мәктәбдә инсан адларыны (еләчә дә фамилија вә ата адларыны) шакирдләрә дүзкүн вә дәгиг өјрәтмәјин нәинки чох әһәмиј̈јәтли, һәтта вачиб олдуғуну сөјләмәјә әсас верир.

ЧАВАБ 3. Һәр шејдән әввәл гејд етмәк лазымдыр ки, **синиф дәфтәри** термини алтында, јәгин ки, **јохлама дәфтәри** нәзәрдә тутулур. Мәктәбләримизин бир чохунда синиф дәфтәри, јә'ни шакирдин һәм синифдә, һәм дә евдә јеринә јетирдији чалышма дәфтәри, нәдәнсә, ев дәфтәри сајылыр, јохлама дәфтәри исә синиф дәфтәри адланыр. Фикримизчә, бу терминләрин ишләнмәсиндәки гарышыглыға артыг сон гојмағын вахты чатмышдыр.

Шакирдләрин јохлама јазы дәфтәрләри, маариф назирлијинин хүсуси тә'лиматына әсасән, ән азы бир ил мәктәбдә сахланылмалыдыр. Бу о демәкдир ки, бир тәдрис илинә аид јохлама дәфтәрләри јалныз нөвбәти тәдрис или баша чатдыгдан сонра ләғв едилә биләр. Дәфтәрләр һәм дә елә вәзиј̈јәтдә сахланылмалыдыр ки, мәктәбдә јохлама апарыларкән, тәләб олундугда, онлары вахтында вә сәлигәли шәкилдә үзә чыхартмаг мүмкүн олсун.

СУАЛ 1. Һәрфләрлә көстәрилән бәндләр үзрә мүәјјән мәсәләләри садалајаркән һәмин бәндләри бөјүк, јохса кичик һәрфлә башламаг лазымдыр? Мәтбуатда бунларын һәр икисинә тәсадүф олунур. Һансы дүзкүндүр?

Scanned with ACE Scanner

СУАЛ 2. Орта мәктәбин јухары синифләриндә јохлама иншаларда бурахылмыш сәһвләрин тәсһиһинә аид мәшғәләләри нечә тәшкил етмәк лазымдыр? Гыса шәкилдә дә олса бу суалыма чаваб вермәјинизи хаһиш едирәм.

СУАЛ 3. Јухары синифләрдә, јери кәлдикдә, бәдии әсәрләрдән мүәјјән парчалары дәрс заманы шакирдләрә охутдурмаг дүзкүндүрмү?

Ә. Бахшыјев — Ордубад рајону.

ЧАВАБ 1. Әкәр лазыми гајдалар, јахуд мәсәләләрдән һәр бири бир чүмлә вә ја сөз бирләшмәләри илә садаланырса, о заман һәр бәнддән сонра нөгтәли веркүл ишарәси гојулур вә буна көрә дә, тәбиидир ки, һәр бәнд кичик һәрфлә башланыр. Белә һалда садаланан маддәләр, әслиндә, бүтөв бир чүмләнин тәркиб һиссәләрини тәшкил едир; һәмин маддәләр ја һәмчинс үзвләр вәзифәсини дашыјыр, ја да мүрәккәб конструксијалы чүмләнин компанентләри (ајры-ајры садә чүмләләрдән ибарәт һиссәләри) олур. Конкрет мисаллар көстәрәк.

Мәним күндәлик режимим беләдир: а) сәһәр тездән дуруб идманла мәшғул олурам; б) дирриикдә лазыми ишләри көрүрәм; в) сәһәр чөрәјини јејир вә ишә кетмәјә һазырлашырам; г)... Јахуд:

Сабаһ көрүләси ишләр: а) пионер отағыны гајдаја салмаг; б) дружина рәһбәрләри илә сөһбәт апармаг; в)...

Садаланан маддәләр (бәндләр) бир нечә чүмлә вә ја абзасдан ибарәт олдугда исә, ајдын мәсәләдир ки, һәр бәнди бөјүк һәрфлә башламаг лазымдыр.

Е'тираф етмәлијик ки, гејд етдијимиз гајда мәтбуатда, көрүнүр, кифајәт дәрәчәдә мөһкәмләнмәдијиндән она һеч дә һәмишә дүзкүн риајәт олунмур.

ЧАВАБ 2. Јохлама иншаларда бурахылмыш сәһвләрин тәсһиһинә аид мәшғәләләрин сәмәрәли тәшкили мәсәләси әдәбијјат тәдриси методикасынын елми чәһәтдән кифајәт дәрәчәдә ишләнилмәмиш чох мүһүм мөвзулардан биридир. Одур ки, имканымызы нәзәрә алараг бу барәдә анчаг бир нечә сөз демәклә кифајәтләнәчәјик.

Һәмин мәшғәләләрдә мүәллим әввәлчә јазы ишләринин үмуми вәзијјәти һаггында шакирдләрә гыса мә'лумат вермәлидир; ән јахшы јазылары нүмунә көстәрмәли, онлардан мүвафиг парчалары охумалы вә с. Сонра јазыларда бурахылмыш башлыча нөгсанлар һаггында сөһбәт ачмалыдыр; типик сәһвләрин гыса тәһлилини вермәлидир. Даһа сонра шакирдләрә өз јазылары илә таныш олмаг имканы вермәлидир. Нәһајәт, сәһвләр үзәриндә ишин апарылмасына башламалыдыр. Дәрсин бу башлыча һиссәсинин тәшкили јазы ишләриндә бурахылмыш сәһвләрин характериндән асылыдыр. Әкәр јазыларда ән чох мәзмунла, мөвзунун әһатәси илә вә ја фикирләрин ифадәсиндә ардычыллығын олмамасы илә вә с. әлагәдар нөгсанлара даһа чох јол верилмишсә, мүәллим бу чәһәтдән характерик олан бир-ики јазыны шакирдләрә охутдурмагла онларын (јазыларын) музакирәсини апара биләр.

Јазыларда, нечә дејәрләр, әсас бәла дил хәталарында өзүнү көстәрирсә, мүәллим башлыча диггәти һәмин сәһвләрин арадан галдырылмасы үзәриндә ишә јөнәлтмәлидир.

Нәһајәт, дәрсин гуртармасына јахын мүәллим синфә, еләчә дә ајры-ајры шакирдләрә евдә мүстәгил ишләмәк үчүн лазыми тапшыриглар (ев иншасы үчүн мүәјјән мөвзулара план тәртиб етмәк, кичик һәчмли инша јазмаг, «Азәрбајчан дилинин грамматикасы» дәрслијиндән лазыми гајдалары тәкрар етмәк, орфографија вә дурғу ишарәләри үзрә мүвафиг гајдалара аид чалышмалары јеринә јетирмәк вә с.) вермәлидир.

ЧАВАБ 3. Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии әсәрләрин мәзмуну вә тәһлили үзрә иш апарыларкән онлардан мүәјјән парчаларын синифдә охудулмасы нәинки мүмкүндүр, һәтта вачибдир. Лакин мүәллим унутмамалыдыр ки, јухары синифләрдә апарылан гираәт, садәчә гираәт хатиринә дејил, өјрәнилән әсәрдәки ән чәтин, характерик вә марағлы чәһәтләри шакирдләрин даһа мүкәммәл дүја билмәси, мәнимсәмәси мәгсәди илә апарылыр. Поетик әсәрләрә кәлдикдә исә, онлардан әксәријјәтинин синифдә охунмасына лазыми јер верилмәси мәктәб тәчрүбәсиндә артыг чохдан кениш јајылмыш вә бу, бир нөв, методик ән'әнәјә чеврилмишдир.

Ә. ЭФӘНДИЗАДӘ,
филоложи елмләр намизәди.

БУ КИТАБЛАРЫ ОХУЈУН

«В. И. ЛЕНИН ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ МӘСӘЛӘЛӘРИ»

«Елм» нәшријјаты Г. Хәлиловун «В. И. Ленин вә әдәбијјат мә-
сәләләри» адлы китабчасыны бурахмышдыр.

Китабчанын киришиндә «Мүәллифдән» адлы гејддә дејилир ки,
«В. И. Ленин вә әдәбијјат мәсәләләри» чох кениш, чидди мөвзудур.
Бөјүк рәһбәрин әдәбијјат вә сәнәт мәсәләләри, сәнәтдә партијалылыг
вә хәлгилик проблеми барәдә фикир вә мүлаһизәләрини шәрһ едән
бир сыра гијмәтли әсәрләр јазылмышдыр. Бу мөвзуну ишләркән мәг-
сәдимиз В. И. Ленинин сәнәт мәсәләләринә даир гијмәтли көстәриш-
ләрини, фикирләрини һеч дә там әһатә етмәк олмамыш, рәһбәрин ин-
ди дә чох бөјүк әһәмијјәтини вә актуаллығыны сахлајан естетик кө-
рүшләрини өн плана чәкмәк, онун јазычыны һансы мөвгедән гијмәт-
ләндирмәсини арашдырмаг, әдәбијјатда тәфтишчилик мејлләрини
Ленин тә'лими чәбһәсиндән тәнгид етмәк вә совет әдәбијјатынын гар-
шысында дуран бә'зи нәзәри проблемләрә мүнасибәтимизи билдир-
мәк олмушдур.

«В. И. Ленин вә әдәбијјат мәсәләләри» китабы дөрд фәсилдән
ибарәтдир.

Биринчи фәсилдә «В. И. Ленин јазычынын ичтимаи-сијаси мөв-
геји вә шәхси ләјагәти һаггында» бәһс олунур. Көстәрилир ки,
В. И. Ленинин һәјат вә фәалијјәтиндә әдәбијјат вә инчәсәнәт мәсәлә-
ләри тәсадүфи, өтәри характер дашымамыш, онун бүтүн ингилаби
иши илә үзви сурәтдә әлагәдар олмуш вә чох ардычыл шәкилдә да-
вам етдирилмишдир. В. И. Ленин бу мөвзуда гијмәтли мәгаләләр јаз-
мыш, јери кәлдикчә, көркәмли сәнәт хадимләри илә сөһбәт вә мүса-
һибәләриндә әдәбијјат, сәнәт барәдә фикирләрини сөјләмишдир.

Сонра мүәллиф В. И. Ленинин бу барәдәки әсәрләрини садала-
јыр вә һансы илдә јазылдығыны көстәрир.

Мүәллиф сөзүндә давам едәрәк јазыр ки, В. И. Ленинин әдәбиј-
јат вә сәнәт һаггындакы гијмәтли нәзәри фикирләри көстәрир ки, о
(Ленин) тәкчә пролетариатын, бәшәријјәтин бөјүк мүәллими вә рәһ-
бәри дејил, һәм дә көркәмли әдәбијјат, сәнәт нәзәријјәчиси, јазычы-
ларын, инчәсәнәт хадимләринин јахын досту, мәсләһәтчиси, хејир-
хаһы иди.

Бу фәслин әввәлиндән сонунадәк мүәллиф В. И. Ленинин әдәбиј-
јат вә инчәсәнәтә бөјүк гијмәт вермәсиндән бәһс едир.

Икинчи фәсилдә «В. И. Ленин бәдии әдәбијјатдан нечә истифадә етмишдир» мөвзусундан бәһс едән мүәллиф көстәрир ки, В. И. Ленин јазычылара, онларын јарадычылығына чох дүзкүн, дәгиг вә елми гијмәт вермәклә кифајәтләнмәмиш, онун сәнәт вә әдәбијјата даир фикирләри өз әсәрләриндә дүнја классикләриндән, еләчә дә рус әдәбијјатынын нүмунәләриндән истифадәсиндә дә ифадә олунмушдур. Ленин һәр һансы бир ичтимаи-сијаси мәсәләни изаһ едәндә, сијаси шәхсијјәтләри гијмәтләндирәндә, онларын идеја истигамәтини мүәјјәнләшдирәндә мүхтәлиф јазычыларын әсәрләриндән кениш истифадә етмишдир.

Бундан сонра мүәллиф В. И. Ленинин көркәмли јазычы, елм, мәдәнијјәт вә дөвләт хадимләринин әсәрләриндән нечә истифадә етмәсиндән данышыр.

Сөзүнүн сонунда мүәллиф гејд едир ки, бүтүн бунлар Ленинин бәшәр мәдәнијјәтинин инчәликләринә нә гәдәр јахындан бәләд олдуғуну көстәрмәкдән әлавә, онун сәнәт әсәрләрини, сәнәткарлары һансы естетик принсип нөгтеји-нәзәриндән гијмәтләндирдијини дә бир даһа нүмајиш етдирир.

Үчүнчү фәсилдә «Ленин тә'лими вә мүасир антикоммунизм», дөрдүнчү фәсилдә исә «В. И. Ленинин әдәби-естетик ирси вә мүасир әдәбијјатын бә'зи мәсәләләри»ндән бәһс олунур.

«ЧАМИ-ЧӘМ» ПОЕМАСЫ

Азәрбајчанын бөјүк философ шаири Әвһәди Марағалы тәхминән 630 ил бундан әввәл јашајыб јаратмышдыр. О, өз кениш јарадычылығы илә орта әср Азәрбајчан поезијасынын инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр. Буну нәзәрә алараг «Азәрнәшр» Әвһәдинин «Чами-Чәм» поемасыны чапдан бурахмышдыр.

Поеманын әввәлиндә «Әвһәди Марағалы вә онун «Чами-Чәм» әсәри» һаггында М. Султановун мәзмунлу бир мәгаләси верилмишдир. Бурадан ајдын олур ки, Әвһәди хүсусилә «Чами-Чәм» әсәриндә елмә олдугча бөјүк әһәмијјәт вермиш вә бүтүн дүнја сирләрини анчаг елмә јијәләнмәклә ачмағын мүмкүн олдуғу гәнаәтини ирәли сүрмүшдүр.

Әвһәди 1275-чи илдә Мараға шәһәриндә доғулмушдур. О, 20 јашында икән јарадычылыға башламышдыр. О, узун илләр Тәбризи, Исфаһаны, Бағдады вә дикәр јерләри кәзмишдир. Өмрүнүн гоча вахтында о, јенидән өз доғма вәтәни Марағаја гајытмыш, бу заман о ән шаһ әсәри олан, «Чами-Чәм»и јазмышдыр.

Даһи сәнәткар һәмин әсәриндә дүнјанын јаранмасындан, чанлыларын, биткиләрин, минералларын әмәлә кәлмәсиндән, инсанын ана бәтниндә инкишаф едиб, доғулдуғу күнә гәдәр дүшдүјү вәзијјәтләрдән, онун һәјатда нечә тәрбијә алмасындан, аилә вә тәсәррүфаты идарә етмәк гајдаларындан, өвлад бөјүтмәси, јашадығы мүддәтдә көрәчәји ишләрдән вә с. бәһс едир.

«Чами-Чәм» әсәриндә мүтәрәгги идејалар, мүасирлик, һәјатилик, елми дәгиглик, әһатә даирәсинин кенишлији, дөврүн ситәмләринә гаршы үсјанкарлыг кими кејфијјәтләр башга нәсиһәт әсәрләринә көрә үстүндүр вә бә'зән дә јенидир.

Scanned with ACE Scanner

Әвһәди өз тәрбијәви идејаларыны охучуја чатдырмаздан әввәл онy бу идејалары мәнимсәтмәк үчүн психоложи чәһәтдән һазырлајыр. О, дејир:

Әсәри јаздым:
Биләсән ки, инсанпәрвәрлик нә демәкдир.
Мәрдлик нәдир, инсанлара нечә јанашмаг лазымдыр.

Бир алчағын әлиндә ојунчаг олмајасан,
Јолуну азанларын сырасына дүшмәјәсән.

Әвһәдинин һәјат вә јарадычылығы чохдан бәри тәдгигатчыларын диггәтини чәлб етмәкдәдир. Иранын бир сыра көркәмли алимләри, Аврoпа вә рус шәргшүнаслары, Азәрбајчан алимләриндән Һ. Араслы, М. Гулузадә, Г. Бегдели вә башгаларынын бу саһәдә тәдгигатлары вардыр.

Лакин Әвһәдинин «Чами-Чәм» әсәринин педагожи абидә кими тәһлилинә һәср едилмиш тәдгигат әсәри јохдур.

«Чами-Чәм» әсәриндә халгымызын тәрбијә тарихи вә букүнкү тәрбијә ишимиз үчүн мараглы олан бир чох фикирләр вардыр.

«Чами-Чәм» әсәри кириш вә итһафлардан әлавә, үч фәсилдән ибарәтдир. Поеманын әввәлиндә бу барәдә дејилир ки, биринчи фәсилдә јер үзәриндә јарадылышын башланғычындан, мә'дән, нәбат, һејван вә инсанын бир-биринин ардынча вүчуда кәлмәсиндән бәһс олунур. Бу фәсилдә хүсусилә инсанын ана бәтниндә әмәлә кәлмәсиндән тутмуш онун өлүмүнә гәдәр кечдији јола нәзәр салынмыш, бурада һәм елми, һәм дә пантеизм илә бағлы мүлаһизәләр ирәли сүрүлмүшдүр. Бу фәсилдә инсанын, хүсусилә шүур вә мүһакимәјә малик олан инсанын бүтүн јарадылыша һаким олдуғу, мәхлугатын ән шәрафәтлиси олдуғу ајдын бојаларла тәсвир едилмишдир.

Икинчи фәсил өз-өзлүјүндә ики һиссәјә бөлүнүр. Биринчи һиссәдә дүнја әһлинин доланачағы, онун мәишәт шәраитиндән бәһс олунур. Бурада шаир шаһлара нәсиһәт верәрәк онлары әдаләтә вә зүлмдән чәкинмәјә чағырыр. Шәраб ичмәк гајдаларындан тутмуш ев тикмәк, евләнмәк, өвлад тәрбијәси, дүзлүк, достлуға сәдагәт, мәрданәлик, елмә јијәләнмәк кими дәрин мә'налы нәсиһәтләр верилир вә гајда-ганунлар шәрһ едилир. Һәмин фәслин икинчи һиссәсиндә суфизм тәригәтинин шәртләри, гәлбин мә'насы, ешг, ирфан, сәбр, тәслим, мүршид, мүрид вә саирә кими тәсәввүф истилаһлары кениш изаһ едилир.

Үчүнчү фәсилдә ахирәт әһвалаты тәсвир едиләрәк бу әбәди сәфәрә нечә һазырлашмаг, бу дүнјада өзүнә нечә хејир-дуа кәсб едәрәк о бири дүнјаја әлибош кетмәмәк тәблиғ едилир.

Әсәр, онун јазылыш тарихи, шаирин өз е'тигадынын изаһы илә битир. Шаир бир нечә јердә өз гүруру вә шәрафәтини горујараг өзүнү охучулара белә тәгдим едир:

Дүнјанын сиррини билән замандан,
Мәғрурлуг етмәдим мән һеч бир заман,
Кимсәнин малына көлкә салмадым,
Мал үчүн бир кәсә мән гул олмадым.

«Чами-Чәм» әсәриндә елмә олдугча бөјүк әһәмијјәт вә гијмәт верилир вә бүтүн дүнја сирләрини анчаг елмә јијәләнмәклә ачмағын мүмкүн олдуғу көстәрилир. Елмин ролундан бәһс едән шаир јазыр:

Бу узаг көјләрин сирләрини биз,
Дәрк едә билмәрик, јәгин елмсиз.

Әвһәди кәнчләри елм өјрәнмәјә, елмә јијәләнмәјә чағыраpаг онлара мүрачиәтлә дејирди: «Сән анчаг биликлә јүксәлә биләрсән» чүнки:

Билик чан гушуна ганаддыр инан,
Руһуну көјләрә одур галдыран.

Мүәллимләримиз мәктәблиләрин тәрбијәси ишиндә «Чами-Чәм» әсәриндән бир тәрбијә васитәси кими кениш сурәтдә истифадә едә биләрләр.

«БӨЈҮК СӘНӘТ УҒРУНДА»

Әдәбијјат мүәллимләримизин столүстү китабларынын бири дә артды. Бу, халг шаири Сәмәд Вурғунун «Бөјүк сәнәт уғрунда» адлы әсәридир.

Мә'лум олдуғу кими, С. Вурғунун зәнкин әдәби ирсинин мүһүм бир һиссәси онун әдәби-тәнгиди вә публисист мәгаләләри, мә'рузә вә чыхышлары, мәктубларыдыр.

Һәмин әсәрләрдән хүсусилә «Совет поезијасы», «Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг», «Чәфәр Чаббарлы бөјүк бир сәнәткар кими», «Горки јашајыр», «Рус ше'ринин күнәши» вә бир чох башгалары елми-нәзәри әһәмијјәтә маликдир. Чүнки С. Вурғун совет әдәбијјатыны өлмәз поетик әсәрләри олан ше'рләри, поемалары, драмлары илә зәнкинләшдирмәклә јанашы совет әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин тәрәггиси уғрунда мөһкәм бир ирадә, чошгун еһтирас вә дәрин принсипиаллыгла мүбаризә апармышдыр.

Көркәмли шаирин әдәби-тәнгиди ирси совет әдәбијјатынын гаршысында дуран вачиб мәсәләләри — әдәбијјатда мүасирлик, партијалылыг, идејалылыг кими мүһүм мәсәләләри, јүксәк сәнәткарлыг принсипләрини чәсарәтлә мүдафиә едирди.

С .Вурғунун мәгалә, мә'рузә вә чыхышларында классик ирсә мүнасибәт, әдәби ән'әнәләрдән истифадә, рус вә дүнја реалист әдәбијјатынын бөјүк наилијјәтләриндән өјрәнмәк мәсәләләринә кениш јер верилмишдир.

Республикамызын әдәбијјат саһәсиндә чалышан алимләриндән Н. Ахундов С. Вурғунун сечилмиш мәгаләләрини, мә'рузә вә чыхышларыны топлајараг илк дәфә китаб һалында нәшр етдирмәклә хејли хејирхаһ бир иш көрмүшдүр.

Биз, «Бөјүк сәнәт уғрунда» китабынын хуласәсини ашағыда веририк.

Scanned with ACE Scanner

Һәмин китаб үч һиссәдән ибарәтдир. Биринчи һиссә «Совет әдәбијјатынын инкишафы уғрунда» адланыр. Бу үмуми башлыгдан сонра мүәллифин мүхтәлиф башлыглар алтында 10-на гәдәр мәгаләси дәрч олунур (мәгаләләрин бир нечәси хырда ихтисарла верилмишдир).

«Совет поезијасы» мөвзусу С. Вурғунун Совет јазычыларынын Икинчи Үмумиттифаг гурултајында (1954-чү ил, декабр) сөјләнмиш әлавә мә'рузәсидир. Бурада о, «Совет поезијасында вәтәнпәрвәрлик вә бејнәлмиләлчилик ән'әнәләри һаггында», «Совет поезијасында мүсбәт гәһрәман проблеми», «Епик поезија», «Лирика һаггында», «Ингилаби романтика һаггында» вә «Форма вә сәнәткарлығын бә'зи мәсәләләри» кими мәсәләләрдән бәһс едир.

Мүәллиф јазырды: — Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабындан сонра јени тарихи шәраитдә дүнја поезијасынын инкишафынын бүтүн тәчрүбәси «сәнәт сәнәт үчүндүр» нәзәријјәсинин тамамилә ифласа уғрадығыны сүбут етди. Бәшәријјәтин бәдии фикри јалныз бөјүк идејалар әсасында инкишаф едә билир. Габагчыл фәлсәфи вә сијаси идејалардан кәнарда һеч бир көркәмли әдәбијјат јашаја билмәз вә һәтта ән парлаг истe'дадлар белә, идејасызлыг — хаосунда сөнүр вә мәһв олур.

Октјабр ингилабы Владимир Мајаковски кими бөјүк истe'дадын, Демјан Бедны кими гүввәтли истe'дадын бир шаир олараг јетишмәсинә вә инкишаф етмәсинә көмәк етди...

Октјабр ингилабындан сонра Ермәнистанда, Азәрбајчанда, Күрчүстанда, Белорусијада, Украјнада вә с. республикаларда бир чох јени шаир јетишиб инкишаф етмишдир. Ингилаб онларын јарадычылығыны бөјүк мөвзуларын вә јүксәк идејаларын кениш јолуна чыхарды, онлары халга хидмәт етмәк пафосу илә ганадландырды.

Сонра мәгаләдә совет јазычыларынын биринчи гурултајындан кечән 20 ил әрзиндә гардаш совет республикаларында јетишән кәнч шаирләрдән бәһс олунур вә дејилир ки, биз, икинчи гурултајымыза мүтоплашмыш гардаш республикаларын шаирләри рус классик вә гејсир поезијасынын бөјүк тарихи ролуну һәдсиз миннәтдарлыгла гејд едирик. Бу поезија бизим милли әдәбијјатымызы јени пилләјә галдырмыш, бәдии јарадычылығымызы өз реалист вә ингилаби ән'әнәләри илә зәнкинләшдирмишдир.

Рус поезијасы милли республикаларын поезијасынын јени поетик формаларла зәнкинләшмәсинә бөјүк тә'сир көстәрмишдир. О, Шәрг халгларынын поезијасында көһнәлмиш шәрти ше'р ганунларыны арадан галдырмаға көмәк етмишдир.

Бундан сонра мәгаләдә совет поезијасында мүсбәт гәһрәман проблеми, епик поезија, лирика һаггында, ингилаби романтика һаггында, форма вә сәнәткарлығын бә'зи мәсәләләриндән бәһс олунур.

«Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг» мәгаләсиндә бу күнкү ушаг әдәбијјатымызын вәзијјәти һаггында, бир чох педагожи вә тә'лим-тәрбијә мәсәләләримиз әтрафында даһа чидди дүшүнмәк, даһа сәмәрәли ишләр көрмәк заманы кәлиб чатмышдыр... Демәк истәјирәм ки, биз ушагла данышдығымыз заман — инсанла данышдығымызы, ушаг үчүн јаздығымыз заман — инсан үчүн јаздығымызы унутмамалыјыг, — дејир.

Бу мәгаләнин ичәрисиндә ушаглыг вә мә'на көзәллији, инсан вә тәбиәт ешги, хәјал вә романтика, вәтәнпәрвәрлик вә кәнчлик, милли вүгар вә кәнчлик, мәсләк ешги вә кәнчлик, мәһәббәт вә кәнчлик кими мәсәләләрдән бәһс олунур.

«Чәфәр Чаббарлы бөјүк бир сәнәткар кими» адлы мәгаләдә исә Ч. Чаббарлынын јүксәк сәнәткарлығындан данышылыр. Көстәрилир ки, о, Азәрбајчан әдәбијјаты тарихинин ән надир сималарындан биридир. Һәм дә о, јалныз Азәрбајчан әдәбијјатынын көзәл ән'әнәләринә дејил, бөјүк рус әдәбијјатынын, Авропа вә Шәрг мәдәнијјәтинин дә көзәл абидәләринә һөрмәтлә јанашыр, һәм дә мәһарәтлә истифадә едирди.

С. Вурғун јазырды: — Мәнчә, Чаббарлы сәнәтинин әсил вә бөјүк гүдрәтини дә бу сәнәтин јүксәк идејалар, чанлы фикирләр, һуманист әмәл вә арзулар сәнәти олмағында көрмәк лазымдыр. Чаббарлынын икинчи бөјүк сифәти исә гаршысына гојдуғу мәсләк вә әмәлләринин бәдии ифадәси үчүн маһир бир гәләмә, бөјүк сәнәт васитәләринә саһиб олмасы иди.

Онун үчүнчү бөјүк хүсусијјәти дә бунда иди ки, јухарыда дедијимиз јүксәк идејалары вә сәнәт васитәләрини о, јалныз китабларда, јахуд шуарларда дејил, халгымызын һәјат вә мүбаризә сәһнәләриндә, инсанларын конкрет дүнјабахышы вә характериндә, бир сөзлә десәк, халгымызын јашамаг вә јаратмаг нәфәсиндә көрүрдү. Мәһз бу сәбәбә көрә дә Чаббарлы, әдәбијјатымызда сосиалист реализминин баниси вә ән бөјүк симасыдыр, десәк, шүбһәсиз, бир һәгигәти бир даһа тәкрар етмиш оларыг. «Азәрбајчан әдәбијјатынын кәләчәк вәзифәләри» адлы јазы С. Вурғунун Үмумиттифаг Јазычылар Иттифагынын X пленумунун јекунлары вә Азәрбајчан әдәбијјатынын кәләчәк вәзифәләри һаггында мә'рузәсидир. Бурада о, мүһарибә вә әдәбијјатымыз, хејирли вә мә'налы күлүш, драматуркија вә театр, биз вә тарихи кечмишимиз, сосиализм вә ингилаби романтизм, камал вә сәнәт, совет мәфкурәси вә бәдии әдәбијјат кими мәсәләләрдән данышыр.

«Бөјүк сәнәт әсәрләри уғрунда» адлы мәгаләдә исә о, сөзүн гүдрәтиндән бәһс едир вә көстәрир ки, бизим јаратдығымыз јени әдәбијјат — совет әдәбијјаты әсримизин ән һуманист, тәрәггипәрвәр вә габагчыл бир әдәбијјатыдыр. Белә ки, бу әдәбијјатын бөјүк мүбариз руһу, онун гара гүввәләрә гаршы амансызлығы да, јалныз онун руһундакы дәрин һуманизм вә аличәнаблыгла изаһ олунмалыдыр. Совет әдәбијјатынын бу јүксәк вә саф варлығы Бөјүк Вәтән мүһарибәси шәраитиндә тарихи имтаһанлардан зәфәрлә чыхды. Азәрбајчан совет әдәбијјаты да бүтүн совет әдәбијјатынын габагчыл дәстәләри сырасында өз варлығыны нүмајиш етдирди. Вәтән мүһарибәси дөврүндә јаранмыш јүзләрчә ше'римиздә, һекајәләримиздә, бир чох драм әсәрләримиздә мүһарибә дөврүнүн фачиәләри, фашизм чәлладларынын хәјанәт вә рәзаләтләри, халгымызын ағыр изтираб вә ишкәнчәләри, нәһајәт, галиб Вәтәнимизин бајрам тәнтәнәси мүхтәлиф шәкилләрдә, үслуб вә ифадәләрдә әкс олунмушдур... Совет идеолокијасы әдәбијјат вә сәнәтимизин идеолокијасыдыр. Буну дәрк едән әдәбијјат ордусу, бу идеолокијанын бәдии ифадәсини јаратмаг, онунла силаһланараг реал һәјатымызын, мүбаризә вә инкишафымызын кениш лөвһәләрини јаратмаг уғрунда аз иш көрмәмишдир.

Мәгаләнин сону бу сөзләрлә гуртарыр: биз јарадычылыг конфрансларымызын мүбаһисә вә мүзакирәләримизин сајыны кет-кедә

Scanned with ACE Scanner

артырмалыјыг. Әдәбијјатымызын даһа сүр'әтлә инкишафы, бизим коллектив рәһбәрлијимиздән асылыдыр. Ән мө'тәбәр вә хејирли јол јалныз вә јалныз коллектив мүзакирәләр вә мүбаһисәләр јолудур. Кәләчәк әдәби мүзакирәләримизин әсас мәсәләләриндән бири дә дил, үслуб, тәрзи ифадә, гыса десәк, јазычылыг мәдәнијјәти, сәнәткарлыг мәдәнијјәти уғрунда мүбаризәмиз олмалыдыр.

Јүксәк вә зәнкин дил мәдәнијјәти олмадан, бөјүк фикирләри вә һадисәләри ифадә етмәк, һәм дә фүсункар бир тә'сирлә ифадә етмәк мүмкүн дејилдир. Бу һиссәдә «Театрларымыз үчүн јени вә зәнкин репертуар јарадаг», «Бөјүк әдәбијјат уғрунда», «Шәрәфли јол» вә «Әдәбијјатымызын фәхри» мәгаләләри дә дәрч олунмушдур.

Китабын икинчи һиссәсиндә классикләримиздән бәһс олунур.

«Вагиф» һаггында»кы кичик олса да долғун вә мәзмунлу мәгаләдә С. Вурғун јазыр ки, бөјүк шаирләримиздән олан Вагифин һәјат вә талеји мәни узун илләр боју дүшүндүрмүшдүр. Азәрбајчан халгынын бу бөјүк оғлу халгынын азадлығы уғрунда өз чаныны гурбан вермишдир. Вагиф, Азәрбајчан дилинин тәмизлији уғрунда фарсчылыға, әрәбчилијә гаршы мүбаризәдә бөјүк ишләр көрмүшдүр.

Вагиф көзәллик ашигидир. Лакин онун көзәлләри «һуриләр», «пәриләр» дејил, јер гызларыдыр. Башы кәлағајылы, тојларда кәклик кими сүзән кәлинләр Вагифин реал инсанларыдыр. Бу мә'нада совет јазычыларынын вәзифәләриндән бири дә гаранлыг кечмишин ишыглы чәһәтләрини — бөјүк инсанларыны јахындан өјрәнмәк, халгымыза танытмагдан ибарәтдир. «Вагиф» әсәринин јазылмасынын да әсас сәбәби бундадыр.

«Азәрбајчан совет әдәбијјаты вә Низами» адлы мәгаләдә Низами јарадычылығынын көзәл ән'әнәләринин бу күнкү әдәби инкишафымыз үчүн әһәмијјәтинин нәдән ибарәт олмасы шәрһ олунур.

«Бөјүк бәстәкар» мәгаләси Ү. Һачыбәјовун анадан олмасынын 60 иллији илә әлагәдар олараг шаирин јубилеј күнүндәки чыхышыдыр.

«М. Ф. Ахундов бизимләдир» адлы мәгалә халгымызын ичтимаи, фәлсәфи вә бәдии шүур тарихиндә бөјүк бир рол ојнамыш шәхсә — М. Ф. Ахундова һәср олунмушдур. Мәгаләдә дејилир ки, онун истәр фәлсәфи, истәрсә дә бәдии јарадычылығындакы демократик идејалар, хәлгилик вә һуманизм кими нәчиб хүсусијјәтләр, онун мүбариз атеизми, бәдии сатирасынын гүдрәти бу күн белә өз тәравәтини сахлајыр, бизә, јени дүнја гуручуларына јахындан көмәк едир.

Китабын үчүнчү һиссәси рус вә дүнја классикләринә һәср олунур. Бу һиссәдә «Горки јашајыр» адлы мәгалә әдибин вәфатынын 15 иллији илә әлагәдар олараг шаирин нитгинин јығчам хүласәсидир.

«Халгын бәдии гүдрәти» адлы мәгаләдә мәшһур «Сасунлу Давид» епосу һаггында вә ики гардаш халгын, ермәни вә Азәрбајчан халгынын јарадычылыг вә бәдии инкишаф тарихиндәки бә'зи мүнасибәтләрдән бәһс олунур.

«Даһи сәнәткар» мәгаләси бөјүк рус драматургу Александр Николајевич Островскинин анадан олмасынын 125 иллијинә һәср едилмишдир.

Бундан әлавә, китабда «Сәнәт ашиги», «Отелло» тамашасы һаггында», «Рус ше'ринин күнәши» вә с. јазылар да кетмишдир.

«ШАКИРДЛӘРИН ЕЛМИ-АТЕИСТ ДҮНЈАБАХЫШЫНЫН ФОРМАЛАШМАСЫНДА ИЧТИМАИЈЈАТ ФӘННИНИН РОЛУ»

Партијамызын Програмында көстәрилир ки, «Чәмијјәт үзвләринин шүурлуғу нә гәдәр јүксәк олурса, ...онларын јарадычылыг фәаллығы бир о гәдәр чох артыр вә кенишләнир, демәли, коммунизм гуручулуғу вәзифәләри бир о гәдәр тезликлә вә мүвәффәгијјәтлә јеринә јетирилир» (Азәрнәшр, 1964, сәһ. 116).

Бу бахымдан мүәллиф А. С. Бәхтијаровун Азәрбајчан ССР Маариф Назирлијинин тәрбијә ишләри үзрә методкабинети тәрәфиндән бурахылан «Шакирдләрин елми-атеист дүнјабахышынын формалашмасында ичтимаијјат фәнниңин ролу» адлы китабчасы диггәти чәлб едир.

Китабчада мәктәблиләрин елми-атеизм дүнјабахышынын формалашмасындан бәһс олунур вә бу ишдә ичтимаијјат дәрсинин сәмәрәли тәдрисинин ролу һаггында бә'зи мүлаһизәләр јүрүдүлүр.

Шакирдләрдә елми-атеизм дүнјабахышынын формалашмасындан бәһс едән мүәллиф јазыр ки, шүбһәсиз ки, һәр чүр дини бахышлардан, мөвһуми көрүшләрдән азад олан горхмаз, мәтанәтли вә кәләчәјә никбин бахмағы бачаран адамлар коммунизмин мүбариз гуручуларыдыр. Демәли, шакирдләрин елми-атеизм руһунда тәрбијә олунмалары чәмијјәтин коммунизмә доғру ирәлиләјишиндән доған објектив тәләбатдыр. Елми-атеизм дүнјабахышы совет адамларына, о чүмләдән шакирдләрә нә гәдәр дүзкүн ашыланарса, коммунизм гуручулуғу иши дә бир о гәдәр сүр'әтлә кедәр. Мүәллимләр исә коммунизм чәмијјәтинә лајиг кәнчләр тәрбијә етмәк ишинин өһдәсиндән о заман мүвәффәгијјәтлә кәлә биләрләр ки, онлар шакирдләрә елми-атеизм идејаларыны дәриндән мәнимсәдә билсинләр.

Охучулара тәгдим олунан «Шакирдләрин елми-атеист дүнјабахышынын формалашмасында ичтимаијјат фәнниңин ролу» адлы китабча мәктәблиләрдә елми-атеизм дүнјабахышынын формалашмасынын зәрурилији вә бу ишдә ичтимаијјат дәрсләринин сәмәрәли тәдрисинин ролундан бәһс олунур.

Китабчада көстәрилир ки, һәлә дә елә һаллара тәсадүф едилир ки, бә'зи мәктәблиләр өз күндәлик һәјатларында диндарлығын, мөвһумат вә хурафатын, дини е'тигадын, һабелә дикәр көһнә адәт вә ән'әнәләрин тәзаһүрләри илә гаршылашырлар. Һәтта бә'зиләри бунларын тә'сири алтына дүшүрләр. Бә'зи мүәллимләр бу мүһүм ишә лагејд јанашараг белә һесаб едирләр ки, кеч-тез онлар да тә'сирдән хилас олачаглар. Әлбәттә белә дүшүнмәк сәһв оларды. Бу мүһүм дөвләт әһәмијјәти олан ишлә бүтүн фәнн мүәллимләри, о чүмләдән дил вә әдәбијјат мүәллимләри дә чидди мәшғул олмалыдырлар.

Нәјә көрә мүәллимләр шакирдләрдә елми-атеизм тәрбијәсинә чидди фикир вермәлидирләр? — суалына чаваб олараг мүәллиф јазыр: — Мәктәблиләрдә елми-атеизм дүнјабахышы инкишаф едиб формалашдыгча онлар сағлам инсан дүшүнчәсинин инкишафына әнкәл олан дини идеолокијанын тә'сириндән узаг олурлар. Онлар һәмчинин әслиндә мөвчуд олмајан, фөвгәлтәбии гүввәләрә, мө'чүзәләрә кор-

Scanned with ACE Scanner

тәркидүнјалыг әһвали-руһијјәси илә бағлы
коранә инам тәблиғ едән әсассызлығыны даһа асанлыгла гаврајырлар.
олан дини еһкамларын шакирдләри елми-атеизм руһунда тәрбијә едәр-
Лакин мүәллимләр идеолокијаны вә дини әхлаги тәнгид етмәклә, онлары
кән тәкчә дини чәмијјәтин јарамаз мәһсулу» олмасыны көстәрмәклә ки-
«јарарсыз шакирдләрә елми-атеизм дүнјабахышыны формалаш-
фајәтләнмәмәли, онлара ән јахшы кејфијјәтләр, вәрдиш вә адәтләр ашыла-
дырмагла онлары әмәјә дүзкүн мүнасибәт бәсләмәк, чәмијјәтин, халгын,
малы, гаршысында мәс'улијјәт һисси дашымаг уғрунда тәрби-
партијамызын
јә етмәлидирләр.
Сонра китабчанын мүәллифи А. С. Бәхтијаров республикамызын
мәктәбләриндә чалышан габагчыл ичтимаијјат мүәллимләринин ке-
ниш иш тәчрүбәсиндән бәһс едир.

«ЛҮҒӘТЛӘРИН БИБЛИОГРАФИЈАСЫ»

Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын Дилчилик Институту
«Лүғәтләрин библиографијасы» китабчасыны бурахмышдыр.
Проф. Ә. Һ. Оручов һәмин китабчанын әввәлиндә «Кириш» мәга-
ләси јазыб. Бундан ајдын олур ки, Азәрбајчанда лүғәтчилик иши
һәгиги мә'нада Совет һакимијјәти илләриндә инкишаф етмишдир.
1930—31-чи илләрдә ихтисас саһәләринә аид мүхтәлиф термино-
ложи лүғәтләр чап олунур. 1939-чу илдән башлајараг лүғәтчилик
ишинә даһа интенсив вә планлы бир характер вермәк еһтијачы орта-
ја чыхыр. Буна көрә дфә республикада бүтүн лүғәтчилик иши, о чүм-
ләдән терминоложи лүғәтләрин тәртиби иши дә ССРИ Елмләр Ака-
демијасы Азәрбајчан филиалы јанында тәшкил олунан Лүғәтләр Инс-
титутунда мәркәзләшдирилир. Бу институтун фәалијјәти дөврүндә
бир сыра икидилли диференсиал (рус-азәрбајчанча вә азәрбајчанча-
русча), һабелә терминоложи лүғәтләр (дәмирјол, астрономија, һејван-
дарлыг, ботаника вә с.) һазырланыб нәшр олунур.
Институтун ән көркәмли вә бөјүк әсәри 1940—1946-чы илләрдә
чапдан чыхмыш дөрдчилдлик «Русча-азәрбајчанча лүғәт»дир.
1956—1959-чу илләрдә јухарыда ады чәкилән дөрдчилдли «Рус-
ча-азәрбајчанча лүғәт»ин јени нәшри, даһа доғрусу, һәмин лүғәт әса-
сында ики бөјүк чилддә јени лүғәт нәшр едилмишдир.
Һазырда институт һәмин лүғәтин үч чилддән ибарәт јени нәш-
рини һазырлајыб чапа вермишдир.
1966-чы илдә чапдан чыхмыш «Әрәб вә фарс сөзләри лүғәти»
икидилли лүғәтчилијимиз саһәсиндә атылмыш јени бир аддымдыр.
Лүғәтдә Нәсими, Кишвәри, Хәтаи, Фүзули, Г. Тәбризи, М. Ф. Ахун-
дов, А. Сәһһәт, М. Ә. Сабир, Ч. Чаббарлы вә б. классик әдәбијјат
нүмајәндәләринин әсәрләриндә тәсадүф олунан вә мүасир охучу үчүн
чәтин анлашылан 17000-ә гәдәр әрәб вә фарс сөзүнүн мә'насы вери-
мишдир.
Дилимизин илк изаһлы лүғәтинин I чилди 1966-чы илдә чапдан
чыхмышдыр. Бу лүғәтин јарадылмасы дилчилијимизин гаршысында
дуран ән зәрури мәсәләләрдән бири иди. Чүнки һәр һансы бир дилин
филоложи лүғәтинин јарадылмасы һәмин дилдә данышан халгын һә-
јатында әламәтдар бир һадисә сајылыр.

Проф. Ә. Һ. Оручовун јухарыда гејд етдији бир сыра лүғәтләр һаггында мә'лумат әлдә етмәк үчүн Ш. Сәдијев вә Ш. Пашајева тәрәфиндән һазырланмыш «Лүғәтләрин библиографијасы» китабчасына мүрачиәт етмәк олар. Бу китабчада әсасән ингилабдан сонра республикамызда нәшр олунмуш лүғәтләр һаггында библиографик мә'лумат верилир.

Китабчада һәр бир лүғәтин тәсвириндән сонра онун һаггында мәтбуатда чыхмыш тәнгид вә библиографија, һабелә аннотасија да библиографијаја дахил едилмишдир.

Бундан әлавә, библиографијада Азәрбајчан лексикографијасына аид әсәр вә мәгаләләрин сијаһысы, һабелә адларын көстәричиси дә верилир.

«ИЗАҺЛЫ ДИЛЧИЛИК ЛҮҒӘТИ»

Евфемизи — кобуд сөзләри әвәз едән, онларын јериндә ишләдилмәсинә ичазә верилән сөз, мәсәлән: өлдү әвәзинә вәфат етди, чаныны сәнә тапшырды.

Илтисаги дилләр — мүәјјән грамматик мә'насы олан шәкилчиләрин сөзүн көкүнә, јахуд әсасына артырылмасы јолу илә грамматик формаларын вә дүзәлтмә сөзләрин јарадылмасы илә характеризә едилән дил типи...

Омофонлар — мүхтәлиф морфоложи тәркибдә олуб, сәсләнмә чәһәтдән бир-биринә ујғун кәлән мүхтәлиф мә'налы сөзләр: мәсәлән, аз-ас, алмаз-алмас.

Ријази дилчилик — дилчилијин дилин өјрәнилмәсиндә вә тәсвириндә ријази үсулларын тәтбиги имканларыны өјрәнмәмәклә мәшғул олан саһәси.

Аморф чүмлә — чүмлә үзвләринә ајрылмајан чүмлә.

Веркүл — сөзләри, сөз групларыны, јахуд чүмләләри бир-бириндән ајырмаға хидмәт едән дурғу ишарәси.

Јухарыда вердијимиз нүмунәләри «Маариф» нәшријјатынын јени бурахдығы «Изаһлы дилчилик лүғәти» китабындан бураја көчүрдүк.

Лүғәтдә орта вә али мәктәбләрдә өјрәдилмәси нәзәрдә тутулан дилчилик терминләри, онларын әсас әламәти вә хүсусијјәтләри көстәрилмәклә изаһ едилир. Лүғәтдә јери кәлдикчә дәрсликдә тә'рифи верилмәјән, лакин шакирдләрин мәнимсәмәси зәрури олан сөз, сәс, заман вә саир бу кими терминләрин изаһы верилир.

«ИЗАҺЛЫ ДИЛЧИЛИК ЛҮҒӘТИ» китабчасынын әввәлиндә верилән «Бир нечә сөз» гејдиндә дејилир ки, лүғәтдә орта вә орта ихтисас мәктәбләриндә, һабелә али мәктәбләрдә дил тәдриси илә әлагәдар олараг ишләдилән вә шәрһинә еһтијач дујулан 400-ә гәдәр дилчилик термини дахил едилмишдир. Терминләр изаһ едиләркән, онларын әсас мәзмуну, мүһүм әламәтләри вә хүсусијјәтләри көстәрилмиш, дил һадисәләринин дилчилик мәфһумларынын ајани олмасы үчүн, јери кәлдикчә, онлара ујғун мисаллар верилмишдир.

Һәмин лүғәтдән орта мәктәб шакирдләри, дил-әдәбијјат мүәллимләри, филоложи факүлтәләрин тәләбәләри, һабелә марагланaнлар истифадә едә биләрләр.

Лүғәти Ә. Фәрәчов јолдаш һазырламышдыр.

Scanned with ACE Scanner

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ТӘДРИСИ» МӘЧМУӘСИНДӘ 1970-чи ИЛДӘ ДӘРЧ ОЛУНМУШ МӘГАЛӘ ВӘ МАТЕРИАЛЛАР

	№	сәһ.
А. Абдуллајев. 50 илдә Азәрбајчан дили тәдрисинин инкишафы	1	11
А. С. Абдуллајев. Сөздән шүурлу, тә'сирли вә чәсарәтлә истифадә етмәји шакирдләрә өјрәтмәкдә мүәллимин ролу	2	11
А. Абдуллајев. Дил вә әдәбијјат мүәллимләринин мүһүм вәзифәси	3	3
А. С. Абдуллајев. Мүәллимин чанлы сөзү, шакирд гәлбинин ачарыдыр	4	3
Н. Абдуллајева. Гошасуаллыг вә онун грамматик тәһлили чәтинләшдирмәси	3	20
М. Абдуллајев. Сөз јарадычылығы үзрә ишин орфографија тәдрисилә әлагәләндирилмәси	3	36
И. О. Бајрамов. Фе'ли сифәтләрин мәнимсәдилмәси	2	33
Б. Бағыров. Мәктәбләрдә әдәбијјат нәзәријјәсинин тәдриси	2	54
С. Ваһидов. Азәрбајчан дили дәрсләриндә мүшаһидә методунун тәтбиги тәчрүбәсиндән	3	47
Т. Дадашова. Алмаз сурәтинин психоложи тәһлилинә даир	1	84
А. Еминов. Ахшам мәктәбләриндә әдәбијјатдан шакирдләрин мүстәгил ишинин тәшкили	4	69
Ч. Әһмәдов. Азәрбајчанда Совет һакимијјәтинин илк илләриндә әдәбијјат тәдрисинин бә'зи мәсәләләри	1	70
Ч. Әһмәдов. Көркәмли әдәбијјат мүәллими — Абдулла Шаиг	3	57
Ә. Әфәндизадә. Суаллара чаваб	1, 2, 3, 4	98, 99, 95, 92
З. Әлијева, Ә. Әфәндизадә. Бир мәктәбдә јазы ишләринин вәзијјәти һаггында вә...	3	14
Б. Әһмәдов. Үч мәсәлә һаггында	2	21
Б. Әһмәдов. V синифдә «Лексика» бәһсинин тәдрисинә даир	4	9
Ә. М. Әһмәдов. Көркәмли алим-методист	2	3

Scanned with ACE Scanner

И. Зүлфүгаров. VIII—IX синифләрин јени програмында совет әдәбијјатына даир мүсаһибә дәрсләринин апарылмасы тәчрүбәсиндән	1	92
С. Зејналов. V синифдә Ә. Сабирин «Охут-мурам, әл чәкин!» ше'ринин тәдриси	2	84
И. Исајев. VII синифдә әдәбијјат нәзәриј-јәси материалларыны бәдии әсәрләрин тәдриси илә нечә әлагәләндирирәм	3	80
Ј. Јусифов. Әдәбијјат фәннинин тәдриси заманы шакирдләрин јарадычы габилијјәтләри-нин инкишаф етдирилмәси тәчрүбәсиндән	2	92
Ј. Јусифов. Әдәбијјат дәрсләринин кејфијјә-тини јахшылашдыраг	4	45
Ә. Кәлбәлијев. Сорғуда нитг инкишафы им-канларындан истифадә	2	43
Нағы Күнәшли. Ифадә јазы	4	50
Д. Мәммәдов. Орта мәктәбин әдәбијјат тәд-рисиндә Ленин сурәтинин өјрәнилмәси һаг-гында	1	3
Ј. Мәһәррәмов. Азәрбајчан дили дәрсләрин-дә әдәбијјат материаллары нүмунәләриндән не-чә истифадә едирәм	1	33
Ш. Микајылов. Әдәбијјат тәдрисиндә мәз-мун вә форма вәһдәтинин нәзәрә алынмасы	3	71
Ш. Микајылов. Әдәбијјат нәзәријјәси ма-териаллары үзрә сорғунун тәшкили	1	51
Ә. Мирәһмәдов. Сабирин классик ирслә әлагәсинә даир	1	60
М. Маһмудов. Низаминин «Хејир вә Шәр» һекајәсинин VII синифдә өјрәдилмәси тәчрү-бәсиндән	2	71
Ә. Беһбудов. Ә. Һагвердијевин дин, мөвһу-мат вә чәһаләтә гаршы мүбаризәси	4	81
Ә. Мирзәјев. Сатирик ше'рләрдә сәнәткарлыг хүсусијјәтләринин өјрәдилмәси методикасы	4	74
Т. Мусајев. Мәктәб әдәби өлкәшүнаслыг музејини нечә тәшкил етмәли	3	89
Ә. Нуријева. Гошмаларын тәдриси тәчрүбә-синдән	1	27
Б. Нәчәфов. Шифаһи нитгин јазы вәрдиш-ләринин формалашмасына тә'сири һаггында	2	50
Һ. Нәсиров. М. Ибраһимовун «Азад» һе-кајәсинин тәдрисинә даир	2	65
Ф. Рәһимов. Етимоложи тәһлилә даир бә'-зи гејдләр	3	40
Ә. Сүлејманов. Азәрбајчан дилиндән ке-ридә галан шакирдләрлә ишләмәк тәчрүбә-синдән	2	22
Г. Сүлејманов. Әдәби гәһрәманлары ша-кирдләрә нечә севдирирәм	3	84
М. Сәлимов. Чәфәр Чаббарлынын әсәрлә-риндә неолокизмләр	2	79

Scanned with ACE Scanner

З. Тағызадә. Програмлашдырма вә өјрәдичи машынлар һаггында	3	7
С. Хәлилов. Азәрбајчан дилинин фразеоложи ваһидләри	1	41
З. Хәлилов. Микајыл Рзагулузадәнин нағыллары	4	59
М. Һәмзәјев. Орфографија вә дургу ишарәләри ассосиасијаларынын хүсусијјәтләри	4	20
М. Һәсәнов. Семантик—грамматик принсип дургу ишарәләри тәдрисинин әсасыдыр	2	38
М. М. Һәсәнов. Грамматик чәһәтдән чүмлә үзвләри илә бағлы олмајан сөзләрдә дурғу ишарәләринин тәдрисинә даир	3	28
М. С. Һәсәнов. Чүмлә үзвләринин мүәјјән едилмәсиндә грамматик суалларын мөвгеји	4	32
Ә. Чәфәров. Интонасијанын өјрәдилмәси һаггында	4	38
С. Шүкүров. Јени инсан тәрбијәсиндә әдәбијјатын ролу	1	76
Бу китаблары охумағы мәсләһәт билирик	1, 2, 3, 4	103, 104, 100, 100
«Азәрбајчан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәчмуәсиндә 1970-чи илдә дәрч олунмуш мәгалә вә материаллар	4	110

Редаксија һеј'әти: **А. Абдуллајев** (редактор), **Ә. Рәчәбов** (редактор муавини, **М. А. Асланов, Ә. Әфәндизадә** вә **З. Сәмәдов.**

Корректор **Сона Маһмудова.**

Чапа имзаланмыш 25/XI-1970-чи ил. Кағыз форматы 60×84¹/₁₆=3,5 кағыз вәрәги, 6,61 чап вәрәги. ФГ 14272. Сифариш 4921. Тиражы 10.850.

Редаксијанын үнваны: Бакы, Низами күчәси, 58. Телефон 93-55-82.

Бакы, «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

Scanned with ACE Scanner

25 гэп. 76302

«ПРЕПОДАВАНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ».

(Методический сборник)

Выпуск 4

(На азербайджанском языке)

Приложение к журналу

«АЗЕРБАЙДЖАН МЕКТЕБИ»

Баку — 1970

Scanned with ACE Scanner